

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

IV. füzet.

Egy régi görög álmoskönyvről.

(Felolvastatott az Erdélyi Irodalmi Társaság gyűlésén 1893. márczius 19-én.)

A mikor néhány évvel ezelőtt szerencsés voltam e helyen egyet-mást elmondani a babonáról a régi görögöknél és rómaiaknál,¹⁾ rámutattam arra is, hogy a régiek az álmokban mint az istenek kinyilatkoztatásában s az emberi sors és események előre való kijelentésében hittek, hogy az álmofejtést és álmójóslást régtől fogva űzték, és hogy a régi görögöktől több álmofejtő könyv maradt reánk, a melyekben nem nehéz mai álmoskönyveink egyik forrására ismerni.

Az óta pihenő óráimban egyikét e régi görög álmoskönyveknek behatódó tanulmány tárgyává tettem s mert annak úgy műveltség-történelmi, mint lélektani érdekességéről mindinkább meggyőződtem, jónak láttam egyet-mást szélesebb körben is megismertetni. Érdekesebb vizsgálódási tárgy mint az ember, nem igen van, még pedig úgy testi szervezetét, mint szellemi tehetségeit, művelődési menetét illetőleg s ha szánakozó mosolylyal nézünk is le az álmoskönyvben szerencséjüket keresőkre, érdemes és érdekes megösmernedni azzal az okoskodással, a mely ezeknek alapja s azokkal a könyvekkel, a melyekből ezek keletkeztek.

Az álmoskönyvek legrégibb nyomára a görögöknél az V. században Kr. e. találunk.

Plutarchos ugyanis Aristides életrajzában (27) és a Catoval való párhuzamában (3) felemlíti, hogy Aristides egy Lysimachos nevű utóda, Iakchos temploma előtt táblákból (*πίνακια δνειροκριτικά* és *ἀγρυπτικοὶ πίνακες* név alatt)²⁾ való álmofejtéssel kereste kenyerét. De hogy ez alatt képes táblákat kell-e értenünk, minők a mai álmos-

¹⁾ 1889 november 10. L. Keleti Virágok 5. füz. 199—214. lap.

²⁾ Az Iakchos templománál tartózkodó álmofejtőket említi Alkiphrón is. Epist. III., 59.

könyveknek is egyik lényeges alkatrészei, avagy betűrendes jegyzékét az álmoknak jelentéseikkel, a minők az Astrampsyhosé és a Nikephorosé, még mindig nyílt kérdés.¹⁾ Annyit bizonyosan tudunk, hogy ezek az úton-útfélen található álommagyarázók, a szemfényvesztőkkel és bohócokkal egyrangú, meglehetősen lenézett és sokszorosan csalóknak bélyegzett egyének voltak. Egyszeri álomfejtés díja rendszeren 2 obolos (= 13 kr.) volt. Elég magas összeg, ha a pénz akkori értékét vesszük s ha meggondoljuk, hogy hozzájuk a köznép fordult, míg a magasabb köröknek akkor is megvoltak Lenormand-jaik.²⁾

Körülbelől ugyanabba az időbe esik a rendszeres álomfejtések, hogy úgy mondjuk, tudományos irodalmának kezdete is.

Mily gazdag lehetett a régi görögök álomfejtő irodalma, már csak abból a körülményből is következtethetjük, hogy még ma is 27 görög író tudunk meglehetősen bizonyossággal megnevezni, a kik az álmok mivoltáról, jelentéséről és különösen megfejtési módjáról írtak, nem is említve az orvosokat és philosophusokat, a kik pedig csaknem valamennyien foglalkoztak az álmok mivoltának kérdésével.

Ezek betűrendben a következők:

Achmet, talán azonos Abu Bekr Mohammed Ben Sirinnel (635—728 Kr. u.). Görög nyelven fennmaradt műve indus, persa és aegyptomi forrásokra megy vissza. A görög (talán az arab eredetinek fordítása) először 1603-ban jelent meg Párisban, Rigault-tól kiadva a többi álmoskönyvekkel együtt.

Alexandros Myndosból, a kit Polyhistornak neveztek; Artemid. I., 67. II., 9. 66.

Antipatros (ὁ ὄνειροκρίτης), Artemid. IV., 65. Cic. de div. II. 70.

Antiphon Athenaiból, Artemid. II., 14. Cic. de divin. I., 20. 39. 51. II., 70. Tertull. de an. 46. Suidas, Lukian Var. hist. II., 33. Ἄ. ὁ τῶν ὄνειρων ὄνειροκρίτης. Fulgentius Myth. I., 13.

Apollodoros, a jövendőmondóiról híres Telmessos (v. Telmissos) városából, Káriában, Artem. I., 79.

Apollonios Attaleiaból (Ἀτταλεύς) Pamphyliában, Artem. I., 32. III., 28.

¹⁾ Lobeck magyarázatát (Aglaphamos I. k. 253. l.) a ki Pausanias VII., 25, 6-ra hivatkozik, általános érvényűnek semmiképp sem tarthatom.

²⁾ Forbiger Hellas u. Rom. II. Abth. I. 277. és 286.

Aristandros, Nagy Sándor híres jósa Telmessosból, Artem. I., 31. IV., 23. 24. Arrian. Anab. II. 18. Plutarch. Alex. 2.

Aristarchos, Samosból; Rigault sorolta ide, de kétes joggal-e? Artem. IV., 23. Hercher kiadásában Aristandros-t ír.

Artemidoros, a kiról szó lesz.

Artemon, Miletosból, műve 22 könyvből állt. Artemid. I., 2. II., 44. Tertullian. de an. 46. Fulgentius Myth. I., 13. Schol. ad Iliad. II. 854.

Astrampsychos, a kinek neve alatt Rigault egy 101 iambus versből álló álomfejtőt adott ki Párisban 1603-ban.

Chrysippos, Cicero de divin. I., 3. 20. II., 65. 70.

Demetrios Phaleronból, Artemid. II., 44.

Dionysios Heliopolisból, Artemid. II., 66. Valjon a Tertullianától (de anima 46) említett Dionysius Rhodius ugyanaz-e? ki tudná ma eldönteni.

Epicharmos, Rigault sorolja ide Tertullianus de anima 46 után. Valjon ez a híres költő-e a Kr. e. V. századból? kétes.

Geminos, Tyrosból, Artemid. II., 44. megkülönböztetendő valószínűleg a híres csillagásztól.

Hermippos, Berytosból, Tertullian. de anima 46. Suidas.

Kratippos, Tertullian említi de anima 46.

Nikandros, Artem. II., 13.

Nikephoros, konstantinápoli patriarcha álomfejtőjét szintén Rigault adta ki először.

Nikostratos, Ephesosból, Artemid. I., 2.

Panyasis, Halikarnassosból, (ὁ τερατοσκοπος), Artemid. I., 2. 64. II., 35. Suidas.

Pappos, Alexandriából, a hírneves matematikus, Suidas tanúsága szerint szintén írt álomfejtőt.

Philochoros, Athenből, hogy a történetírás mellett jóslással is foglalkozott, bizonyos; hogy álomfejtéssel is, azt Tertullian de an. 46 alapján Rigault állítja.

Phoibos, Antiochiából, Artemid. I., 2. II., 9. IV., 48. 66.

Serapion, Askalonból, Tertullian de anima 46 és Fulgentius Mythol. I., 13.

Straton, Lampsakosból, Diog. Laert. V, 58. 59. Tertullian de anima 46.

E huszonhét író közül csak négytől (Achmet, Artemidoros, Astrampsychos, Nikephoros) bírunk álmofejtéssel foglalkozó műveket, a többiekéről pedig egészen véve oly jelentéktelen és kevés adattal rendelkezünk, hogy sem tárgyalási módjukról, sem arról, mutattak-e fejlődést és haladást, itélmi nem tudunk.¹⁾ A fennmaradt négy mű között úgy terjedelemre, mint beltartalomra nézve határozottan a legkiválóbb *Artemidoros Álmofejtőjének öt könyve*. Valjon fennmaradása nem bizonyít-e jelessége mellett?

Artemidoros Kr. u. a második évszázban (135—300), Hadrián és az Antoninusok idejében élt,²⁾ az Artemis (= Diana) cultusáról híres Ephesosban született, de magát ebben a munkájában (III. 66.) bizonyos önhittséggel Daldisinak (Δαλδιανός) nevezi édes anyjának születési helyéről *Daldis*ről,³⁾ Lydia jelentéktelen városkájáról, mert — mint mondja — Ephesos, a mely önmagában híres, sok és kiváló magasztalóra talált, ellenben Daldist ő szándékozik emlékezetessé tenni kegyeletes hálából. Minthogy meg volt győződve arról, hogy az álmok megbízható fejtése az emberiségre nézve kiváló fontosságú (I., 1. IV. bevezetés), s mert álmában maga a daldisi Apollon bízta meg őt ismételten ezzel (II, 70. vége), jobb célhoz méltó buzgósággal, lelkiismeretességgel és kitartással hozzáfogott ma is meglevő álmofejtőjének megírásához, a melyet mintegy életfeladatává tett (II. 70.) Suidas szerint írt a madárjóságról és a kézből való jóslásról is (Οἰωνοσκοπικά és Χειροσκοπικά) ezek azonban nemcsak nincsenek meg, de egyáltalában felette kétesek, miután a jóvendőmondást általában s a kézből való jóslást különösen meglevő munkájában (II., 69.) csalásnak és hazugságnak nyilvánítja. Különbösen nemcsak az álmofejtésről írt még jelen művét megelőzőleg egyes kisebb dolgozatokat (I., 1.) hanem számos másnemű munkájáról is tesz említést (III., 66.): ὅσπερ πολλὰ τῶν ἤδη εἰς ἄλλας πραγματείας πεποιημένων μοι βιβλίων.)

Hogy feladatának megfeleljen, először is összegyűjtött minden az álmofejtésről addig megjelent munkát (I., 1.) azután pedig ismételten beútaza egész Görögországot, Itáliát, Ázsiát és a nagyobb

¹⁾ Ha Artemidorosznak hitelt adhatunk (I., 1.) egymást írták ki vagy pedig a régi igaz tanokat tévesen magyarázták vagy bővítették.

²⁾ Saját adatai szerint I., 26. és 64.

³⁾ Artemidorosznál és Suidasnál Δάλδις, Ptolemaiosznál Δάλδεια, pényzen Δαλδιανών.

görög szigeteket, hogy a nagy ünnepeken (*πανηγύρεις*), ma azt mondanók búcsúkon és vásárokon, még a köznép megvetett álmofejtőitől is kérdezősködjék régibb beteljesedett álmokról s azok megfejtéséről (I., 1. V., bevezetés) és hogy megismerkedjék a különböző népek és országok szokásaival, a melyek némely álm megfejtésénél tekintetbe jönek (IV., 4. és I., 8.)

Az előttünk fekvő munka öt könyvből áll, a melyek azonban nem csak különböző időben készültek, de leghelyesebben két (ha nem három) *egymást kiegészítő* munkának tekintendők. A három első könyv egy előttünk teljesen ismeretlen Cassius Maximusnak¹⁾ van ajánlva, a kiről Artemidoros ajánló leveléből s a bevezetésben és záradékokban található czélzásaiból annyit tudunk, hogy elismert ékesszóló és nagy műveltségű férfi volt, a kinek sürgetése és biztatása nem kis mértékben folyt be Artemidoros művének keletkezéséhez. Ebből a három könyvből a két első az álmofejtés művészetének²⁾ vagy, ha úgy tetszik, tudományának teljes rendszerét tartalmazza, a melyben az álmokról, azok felosztásáról adott rövid elmélet után az álmok megfejtésének módjára tér át oly módon, hogy az egyes álmképeket — nem valami nagy következetességgel — csoportosítja az ember születése, növekvése, halála, a test és részei, az emberek foglalkozása és az őt környező állatok és egyéb tárgyak, az istenek és tiszteletük szerint. Ezekhez járult a harmadik könyv, a melyben egyet-más, kevésbbé lényeges dolgot és részletet mond el függelékkepen, miután nem tartotta czélszerűnek az előbbi két könyvbe utólag beleilleszteni (III. előszó). Ő maga (III. 28. IV. bevez.) „*Igazság barátja*”-nak vagy „*Útra való*”-nak nevezi. Ez a három könyv tehát egy mű.

A két utolsó könyv már azzal is külön munkának van feltüntetve, hogy ezeket fiának ajánlotta. Irta pedig, a IV. k. bevezetése szerint, egy részt azért, mert akadtak, a kik művét hiányosnak mondták, másrészt azért, hogy a benne foglalt részletesebb utasításokat és bővebb magyarázatokat, mintegy az álmofejtés titkát (*ἀκριτον ἐπιμνησίαν* V. praef.) fia maga használja, mindenkivel ne közölje, mert így lesz neki az álmofejtők között nagy tekintélye, ellenben, ha mindenkivel közli, nem fog a többiek közül kiválni. A IV. k.

¹⁾ Hirschfeld és Krauss igen elmésen Maximus Tyrius-szal azonosítják.

²⁾ O maga *τέχνη*-nek nevezi péld. IV. bevez.

végén igéri fiának, hogy számára lehetőleg sok beteljesedett álmot fog összeírni. Ezt az ígérését, úgy látszik későn váltotta be, legalább az V. k. bevezetésében mentegeti késedelmét az utánjárás fárasztó voltával és az e czélból teljesített nagy utazásokkal. Azután 95 érdekes, beteljesedett álmot beszél el a legnagyobb rövidséggel és a nevek elhallgatásával.

Artemidoros nem kis önérzettel (I. IV. és V. k. bevezetése) tekint saját munkájára s előzőit — kevés kivétellel — lenézi.

Ma nem vagyunk abban a helyzetben, hogy összehasonlítás alapján mondjunk igazságos ítéletet művéről, de a mit mondhatunk, csak kedvezően hangozhat, ¹⁾ mert a többi meglevő görög álmoskönyvek közül magasan kiemelkedik. Tárgyáért lelkesül, művészete vagy tudománya igazságában erősen hisz, irányja, főleg, ha a kort is tekintjük, a melyben élt, tömör, szép és előkelő.

Reánk nézve a munka több tekintetben igen becses, mert sok fontos adatot őrzött meg a régi görögök műveltsége, vallásos hite, babonája, szóval szellemi élete köréből, s épen azért csodálni lehet, hogy a tudósok figyelme oly kevéssé fordult feléje, hogy maig összesen csak négy kiadást ért, ²⁾ a fordításoktól eltekintve. Ezek a fordítások ³⁾ főleg az olasz, francia és németek ⁴⁾ a 16. és 17. században Artemidoros álomfejtőjét a legnépszerűbb könyvek egyikévé tették, a mennyiben a közkeletű álmoskönyvek legfőképen ebből merítették minden bölcsességeket, nem pedig a chaldeus, persa és aegyptomi mágusok könyveiből, a mint hirdetni szeretik.

A XVIII. századtól kezdve azonban Artemidoros mind inkább háttérbe szorúl, nevét sem igen emlegetik, s a mióta az álmoskönyvektől főleg a lottó játékhoz várják a szerencsét, végkép elfelejtették.

A régi álmoskönyveket azzal a hittel és meggyőződéssel írták, hogy az álmokban van való és az álmokból lehet észszerű megfejtés útján jövendölni. Tévedtek, de legalább szándékosan nem

¹⁾ A Lukianos neve alatti Philopatris 22. f. a híres Aristandrosszal állítja össze mint a legnevezetesebb álommagyarázókat.

²⁾ Velence, Aldus, 1518; Rigault (Rigaltius) Páris 1603; Reiff, Lipcse 1805 2 köt.; Hercher, Lipcse, 1864.

³⁾ Köztük első sorban a latin Cornariustól, Basel, 1539, 1544. Lugd. 1576.

⁴⁾ Legutolsó német fordítása Krausstól, Bécs, 1881.

ámítottak. Az új álmoskönyvek ellenben határozottan ámítási célból készültek, minden elv és rendszer nélkül. Rendszer csak anynyiban lelhető bennök, a mennyiben egyes részletek régi forrásokból, főleg Artemidorosból, vannak átvéve.

És most foglalkozzunk tüzetesebben szerzőnk művével!

Az álmokról, azok felosztásáról, mivoltáról és természetéről szóló elméleti rész az első könyv elején a mű gyakorlati céljának megfelelően felette sovány. Nem is igen lehetett máskép, miután szerzőnk csak is a jelentőséggel bíró, azaz a jövőmondó, álmokkal akar foglalkozni. A jelentőség nélküli álmokat, t. i. az olyanokat, a melyek olyan tárgyakat ábrázolnak, a melyekkel az illető ébren létében foglalkozott, és az olyanokat, a melyek bizonytalan, természetellenes jelenségekből állanak, szerzőnk oktan vágyak vagy szerfeletti félelem vagy túlterheltség, vagy hiány (nélkülözés) következményének tartja (IV. k. bevez.), a honnan szerinte a helyes és észszerű életmódot követő embernek ilyenféle álma soha sincs (IV. k. bevez.), ellenben a jelentőségteljes álmokat az istenség küldi; s mivel ez az Artemidoros szerint kétségbe vonhatlan tény azok jövőmondó erejét elegendően bizonyítja, nem is tartja szükségesnek vizsgálni: vajlon a lélek természeténél fogva bír-e jövőmondó erővel? avagy hogy a lélek álomlátó állapota más okból származik-e? (IV., 2. v. ö. I., 6.)

Az álom pszichológiai meghatározása teljesen határozatlan. Azt mondja ugyanis, hogy az álom a lélek mozgása vagy alakítása, a mely sok alakú és alkalmas a jövődjéről vagy roszról előjelt adni.¹⁾ Szerinte a lélek az álmokkal szemben csak befogadó. Következetes szerzőnk a mikor azt állítja, (I., 7.) hogy az időnek az álom valódiságára befolyása nincs,²⁾ csak ne legyen a test táplálékkal megterhelve, mert azok befolyása alatt keletkeznek a jelentőség nélküli álmok (I., 7.) Minthogy továbbá az álmok az istenségtől vannak, tanácsos jelentős álmokért hozzájok fohászodni (IV., 2. v. ö. I., 6.)

1) Ὀνειρός ἐστὶ κίνησις ἢ πλάσις ψυχῆς πολυσχῆμων σημαντικῆ τῶν ἐσομένων ἀγαθῶν ἢ κακῶν. I. 2. fejezet kezdete.

2) Általában véve az éjféli utáni és a reggel felé való álmokat tartották jelentőséggel teljeseznek. Hermann Lehrb. der gottesdienstlichen Alterthümer 37. §. 19. j. Becker Charikles I. 2. 244. Forbiger Hellas u. Rom. II. Abth. 2. 49.

Artemidor álmofejtése, mint maga ismételtén állítja, számtalan esetből elvont tapasztalaton alapszanak (II., 66. 70. IV., bevez.), ennél fogva álmofejtésének alapelvei is kizárólag tapasztalatiak. Magyarázatainál gyakran kimutatja hol egyeznek a valódi jelentés és az álmokkép, még is távol áll attól, hogy *szükségképpen* összefüggést mutasson ki a kép és jelentése közt, hogy kimutassa miért *kell* bizonyos képeknek bizonyos meghatározott jelentéssel bírni. Sőt mi több, határozottan kimondja, hogy valamely álmok beteljesedésének mikéntjét abból tudjuk meg, mert ugyanaz az álmok mindenkor hasonló módon ment teljesebbé. Az okot megmondani, miért kell valamely álmoknak a jelölt módon teljesebbé menni, teljes lehetetlen. (IV., 20.) Őszinte az a vallomása is, hogy az álmofejtésnél az indoklás csak arra való, hogy az álmofejtő mélyebb belátásáról keltsen véleményt (IV., 20).

A mi a gyakorlati kivitelről illeti, mindennek előtt kötelessége az álmofejtőnek felismerni a jelentős álmot és megkülönböztetni a jelentőség nélkülitől.

Am de hol vannak erre nézve a *biztos* ismertető jelek? Szerzőnk komolyan meg sem kísértette erre nézve utasítást adni. Különben az erre vonatkozó rész (a IV. könyv kezdete) annyira roncsolt, hogy megértése felette nehéz, sőt bizonytalan.

Szerzőnk mindennek előtt különbséget tesz álmok (ὄνειρος) és álmokkép (ἐνύπνιον) közt, ez a jelenre, amaz a jövőre vonatkozik; ez megfelel a vágyaknak, hajlamoknak és érzelmeknek,¹⁾ a napi benyomásoknak, s nem jelöl semmit, amaz a jelentőségteljes.

Az álmokképek egy része a testre, másik a lélekre vonatkozik: vannak olyanok is, a melyek mindkettőre vonatkoznak. A testre vonatkozók a bőség és hiány (szükség) kifolyásai, a lélekre vonatkozók a félelemben és reménységben gyökereznek, (I., 1. 6.)

A valóságos álmok kétfélék: szemléletiek (θεωρητικοί) és képek (ἀλληγορικοί). Az elsők a történendő dolgokat úgy ábrázolják a mint a valóságban, még pedig azonnal (IV., 1. pag. 201., 19.), meg fognak történni. Péld. Valaki hajón utazva, azt álmodta, hogy hajótörést szenvedett és csak nagy bajjal, kevesed magával menekült meg. Másnap megtörtént. Vagy: Valaki azt álmodta, hogy egy

¹⁾ Mi azt mondjuk: A disznó is makkal álmodik.

ismerőse a vadászaton megsebezte, másnap csakugyan az, a ki őt vadászatra hívta, ott meg is sebezte. Az utóbbi (képes) álmokban a lélek, mint természetes jövendölő, valamit előre kijelent, de képekben (δὲ ἄλλων ἄλλα σημαίνοντες. I. 2.)

Az álmokképekhez, tehát a jelentőség nélküli álmokhoz, járul a φάντασμα, álomlátomány, vagyis az álom és ébrenlét közti állapotban megjelenő természetellenes alakok. E kettővel valódi álomfejtő nem foglalkozik. A valódi álmokhoz csatlakoznak: a jelenés (ἔρασμα) és a jövendölés (χρηματισμός). Szerzőnk e kettőről bővebb meghatározást sehol sem ad, nem is foglalkozik velők. Máshonnan tudjuk, hogy jelenésnek (ἔρασμα) az olyant nevezték, a mely később a valóságban megtörtént, jövendölésnek (χρηματισμός) pedig az olyan jövendölést, a melyet álmunkban valamely tekintélyes személytől vagy éppen istenségtől kapunk.

Ez a felosztás igen régi lehet, legalább minden jel arra mutat. Megtaláljuk Macrobiusnál is (Comment. in Somnium Scipionis 3. cap.), a hol ez áll: „Omnium, quae videre sibi dormientes videntur, quinque sunt principales et diversitates et nomina: aut enim est ὄνειρος, secundum Graecos, quod Latini somnium vocant; aut est ἔρασμα, quod visio recte appellatur; aut est χρηματισμός, quod oraculum nuncupatur; aut est ἐνύπνιον, quod insomnium dicitur; aut est φάντασμα, quod Cicero, quotiens opus hoc nomine fuit, visum vocavit.“

Artemidoros az ő munkájában csak a valódi álmokkal (ὄνειρος) és azoknak is csak képes (ἀλληγορικοί) fájával foglalkozik, mint a melyek tulajdonkép egyedül szorulnak megfejtésre.

Megkülönböztet továbbá saját, idegen, közös, nyilvános és kosmikus álmokat,¹⁾ a szerint a mint az álomban valami önmagunkkal, vagy mással, vagy mindkettővel, vagy közhelyekkel, vagy égi testekkel történik.²⁾ Ennek megfelelőleg ad azután szabályokat, a

¹⁾ Artemid. I., 2. ἴδιοι, ἀλλότριοι, κοινοί, δημόσιοι, κοσμικοί. Krauss fordításában: subjective, objective, Verwandten-Traumgesichte, politische und kosmische Traumgesichte.

²⁾ Hasonlóképen mondja Macrobius az említett helyen: „Huius (somnia) quinque sunt species. Aut enim proprium, aut alienum, aut commune, aut publicum, aut generale est. Proprium est, cum se quis facientem patientemque aliquid somniat; alienum, cum alium; commune, cum se una cum alio; publicum est, cum civitati foreve vel theatro seu quibuslibet publicis moenibus actibusve, triste vel laetum quid existimat accidisse; generale est, cum circa solis

melyek szerint eldöntendő kin vagy kiken vagy min fog az álom beteljesedni.

Továbbá felvettek a megfejtéshez hat alapfogalmat, u. m. természet, törvény, szokás, művészet, név és idő, a melyeknek megfelelőleg minden történik. (I., 3. és IV., 2.) E szerint mindaz, a mi az álomban természetszerűleg, illetve az alapfogalmaknak megfelelően történik, jó, a mi ellenkezőleg, rossz jelentéssel bír. Artemidoros ezzel nem mindenben ért egyet és I. könyve 3. fejezetében tagadja a felállított nézet *általános érvényét*, a mi nem zárja ki, hogy maga is többször ne forduljon ilyen megfejtési módhoz; továbbá kigúnyolja azokat, a kik a hat alapfogalom helyébe tizennyolcat, százat, sőt kétszázötvenet tettek, holott magok kénytelenek beismerni, hogy valamennyi a hatban bennfoglaltatik.

Különösen fontos az álomfejtőre nézve minden egyes esetben pontosan tudni az álmodó személy állását, foglalkozását, származását, vagyoni állapotát, testalkatát és korát (I., 9.), továbbá ismernie kell az illető vidék szokásait, mert mindez az álom jelentésére nagy befolyással bír (I., 8.). Figyelembe kell venni az álmodó kedélyhangulatát (I., 12.) és azt is, valjon álmái beszoktak-e teljesedni vagy sem? Hogy az álom minden egyes részleteiről, eleitől végig, pontos tudomással kell bírnia, önként értetik, mert gyakran az eleje magyarázza meg a végét vagy fordítva és gyakran jelentéktelennek látszó mellékkörülmény lényegesen változtat az álom jelentésén (I., 8. és 11.).

Bírni kell az álomfejtőnek tudományán kívül bizonyos tehetséggel, nevezhetjük találékonságnak, éleslátásnak, a hiányos álmokat kiegészíteni és a megfejtés nyitjára találni (I., 12.)

Ha már, a mint láttuk, a megfejtésre tulajdonkép csak az allegorikus álmok szorúlnak, természetes, hogy az alkalmazásban fődolog az allegoria (= álomkép) vonatkozásait megtalálni s a valóságra (azaz az álmodóra) viszonyítani. Az így alkalmazandó symbolika a legtöbb esetben hasonlaton nyugszik, a melyek a viszonyokból önként következnek, a mint azt a hagyományban fennmaradt

orbem lunaremve, seu alia sidera, vel coelum omnesve terras aliquid somnium innovatum.“

történeti nevezetességü álmokon rendszerint kimutatni lehet¹⁾ s a mint Artemidoros álomfejtései mutatják.

De hogy ez a hasonlat keresés néha minő eredményekre vezet, arra Artemidoros könyvéből nem utolsó példa az: hogy szerinte álmában számárfülekkel birni csak a philosophusra jó, mert a számár füleit nem könnyen mozgatja (I., 24.) vagy hogy az adósság életet jelent, mert életünkkel úgy tartozunk a természetnek, mint a kölcsönnel hitelezőinknek. A miért is. ha beteg ember azt álmodja, hogy hitelezője pénzét követeliez nagyon rosz, ha pedig épen visszaveszi, biztos halál (III., 41.).

Kétségtelenül számos esetben hagyományszerűleg bizonyos tárgyaknak meghatározott jelentésük volt, péld. hogy a fogak családbelieket jelentenek, (I., 31.)²⁾ a vér pénzt (I., 33. és 61)³⁾ a láb rabszolgát (I., 2.)⁴⁾ Az ilyen symbolikus jelentések, a melyek nem ritkán a költőknél és a képző művészetekben is feltalálhatók, nagy számmal voltak elterjedve és Artemidoros bizonyára sokat használt fel művében.

Gyakran már lehetetlen a forrást kimutatni, mint péld. hogy hüvelyes vetemény (főzelék) szerencsétlenség,⁵⁾ sajt üldözés, cselvetés (I. 68. és 72.). Az alap talán előttünk már ismeretlen néphitben keresendő.

Némely esetekben az álomfejtés szókon alapszik. Oly szó, illetve név, a melynek értelme jó, jót is jelent; ellenben, a melyé rosz, roszat. Ha valakinek álmában Menon, Menekrates, vagy Kratinos nevű ember jelenik meg, annak nem tanácsos elútazni; Zenon, Zenophilos és Theodoros nevű emberek betegnek gyógyulást jelentenek; Karpos, Elpidiphoros, Eutychos hasznot jelölnek; Thrason, Thrasylos, Thrasymachos tette serkentenek és kitartásra (III., 38.)

¹⁾ Példák: Herodotosnál: Astyages álma (I., 108.), Kyrósé (I., 209.), Kambyesé (III., 30.), Polykrates leányáé (III., 124.), Hippiasé (VI., 107.), Kimoné Plutarchosnál (Kim. 18.), Hypatodorosé Plutarchosnál (de gen. Socr. 17.), Hannibalé Liviusnál (XXI., 22.) stb. V. ö. a Szentírásban levőket és Artemid I., 79. II., 11.

²⁾ A mai álmoskönyvben: „Fogad ha kihull, egy atyádfia meghal.“

³⁾ A mai álmoskönyvben: „Vért a földre húllatni. Jót jegyez.“

⁴⁾ „Lábad, ha sok vagyon. Gonosz uratlan szolgálknak, az uras szolgálknak jót jegyez.“

⁵⁾ A mai álmoskönyvünkben: „Babot enni. Betegség.“

Néha az álom jelentését úgy igyekeztek kihozni, hogy egy és ugyanazon szónak különböző jelentését helyettesítették. Így beszéli el Artemidoros, (IV., 80.) hogy Sarapis isten egy valakinek, a ki azt álmodta, hogy álmában visszafizették neki az adósságot és ő az átvételről nyugtatót adott, álmát ugyancsak álomban arra magyarázta, hogy nem lesz gyermeke. A visszafizetett tőke ugyanis nem kamatozik, a görögben pedig τόκος jelent gyermeket és kamatot. Viaszsárga koszorúval (στέφανος χίρηνος) álmodni mindenkinek, főleg betegeknek rossz, mert a költők a halált χίρ-nek is nevezik (I., 77.). — Álmodni, hogy elveszti fejét (κεφαλή) rossz a pénzváltóknak, uzsorásoknak (hitelezőknek), pénztárosoknak, hajótulajdonosoknak, kereskedőknek és mindazoknak, a kik pénzt gyűjtenek; a tőke (κεφάλαια) elvesztését jelenti a név hasonlóságnál fogva (I., 35.). — Kore (Persephone) megjelenése gyakran vést hoz a szemre, mert κόρη annyit is jelent mint pupilla a szemben (II. 39.). — Hanyatt repülni hajósoknak vagy hajóra kelni készülőknek nem rossz, mert mikor nincs vihar, rendszeren hanyatt fekszenek a hajósok; más embereknek henyéltést jelent, mert a dologtalanokat hanyattfekvőknek (ὑπτιοι) nevezzük; betegeknek halált jelent (II., 68.). — Vámszedővel (τελώνης) álmodni betegnek halál, mert τέλος halált (= vég) is jelent (III., 58.). Ilyenek még az itt nem közölhetők: I., 45. II, 45. Néha szükségből a szókat meg is osztották. Így jövendölte meg a híres Aristandros Nagy Sándornak, hogy Tyrost be fogja venni, a mikor az ostrom alkalmával Satyrt látott, mert Σάτυρος = σά Τύρος azaz tied Tyros (IV., 24.). Ἄστος sas = a legközelebbi esztendő, mert = α = első, ἔτος = év.

Nem helyesli Artemidoros a többektől gyakorolt ἀναγραμματισμὸς-t vagyis a szótagok felcserélését vagy egyes betűk elvételét vagy hozzátoldását; azonban nem habozik a hangok hasonlóságára építeni. Péld. (I., 22.) ha valaki azt álmodja, hogy haját borbély nyírja, az jó és szerencsés, mert nyírni görögül κείρεσθαι mellett καρῆναι, ez pedig rokon hangzásu ezzel χαρῆναι = örvendeni. Gazdának, úrnak, királynak kossal (κρός) álmodni elfogadható, mert a régiek nyelvén κρέειν = ἄρχειν (II., 12.). Ezen az alapon mondja továbbá, (I. 68.) hogy hüvelyes veteményekkel álmodni rossz, kivéve a borsót (πίσος, pisum) főleg a szónokoknak és kormányosoknak, mert utal a rábeszélésre (πειθῶ).

A legérdekesebb álomfejtések közé tartozik, a mikor valamely

szó helyébe egy más szót, a melynek betűi ugyanazt az összeget adják, helyettesítünk. Megjegyzendő, hogy a görögben a számok betűkkel jelöltettek. E szerint vén asszony halált jelent (I., 11. és IV., 24. kezd.) $\gamma\rho\alpha\upsilon\varsigma$ (= vén asszony) a betűk jelentése szerint: $3 + 100 + 1 + 400 + 200 = 704$, de $\eta \acute{\epsilon}\kappa\phi\omicron\rho\acute{\alpha}$ (= temetés) betűi is ugyanazt az összeget adják: $8 + 5 + 20 + 500 + 70 + 100 + 1 = 704$, tehát a két fogalom egymást helyettesítheti az álomfejtésben. Artemidoros megjegyzi, hogy ezt a megfejtési módot csak akkor szabad alkalmazni, ha a dolog tárgyi jelentésével egyezik. Ő maga elég gyakran alkalmazza, például: a menyét ($\gamma\alpha\lambda\tilde{\eta}$) szerinte (III., 28.) ravasz és gonosz asszonyt jelent és pert ($\delta\acute{\iota}\kappa\eta$), mert $\gamma\alpha\lambda\tilde{\eta}$ és $\delta\acute{\iota}\kappa\eta$ egyenlő összegűek ($\iota\sigma\acute{o}\psi\eta\phi\omicron\varsigma$) t. i. $3 + 1 + 30 + 8 = 42$ és $4 + 10 + 20 + 8 = 42$. Sérvés ($\chi\acute{\iota}\lambda\eta$) és kár ($\zeta\eta\mu\acute{\iota}\alpha$) ugyanabból az okból jelentősek, mert $20 + 8 + 30 + 8 = 66$ és $7 + 8 + 40 + 10 + 1 = 66$. (III., 45.). Erdekesek a III., 34. egybeállított szavak, a melyek mindegyike betűinek összege 100-at ad ($\epsilon\pi' \acute{\alpha}\gamma\alpha\delta\acute{\alpha}, \acute{\alpha}\nu\gamma\epsilon\lambda\acute{\iota}\alpha, \pi\epsilon\zeta\tilde{\eta}, \mu\acute{\epsilon}\nu\epsilon, \pi\acute{\epsilon}\delta\alpha\iota, \nu\acute{\epsilon}\mu\epsilon$) s a melyek különböző foglalkozású emberekre nézve jelentősek a szerint a mint az illetők álmukban a ρ betűt = 100 látták.

Ettől a megfejtési módtól egy lépéssel tovább jutunk a szók betűivel jelölt számok kitalálásához. Artemidorosnál a következő példát találjuk. Valaki álmában azt kérdezte egy másiktól vissza fog-e ő térni Rómába. A másik azt felelte $\sigma\acute{o}$ = nem. És ime 470 nap múlva szerencsésen visszatért, mert $\sigma = 70$, $\upsilon = 400$. (IV., 22.)

Sajnálom, hogy az idő nem engedi megösmertetni azt a terjedelmes és még is bonyolult utasítást, a melyet Artemidoros arra ad (II. 70.), mikép lehet az álomból az elérendő kort kiszámítani.

A lotto-számoknak az álom tárgyaival való összeegyeztetésére az újabbak még csak kísérletet sem tettek. Nem is lehet; hisz hogyan lehetne 90 számmal a tárgyak végtelen sokaságát összeegyeztetni! Azok, a kik a régi jövendőmondó álomfejtőkbe a lottó számokat beleillesztették, a legnagyobb önkénnyel, mondhatjuk szélséyesen és vaktában jártak el s a szó szoros értelmében a legközönségesebb népbolondítók voltak.

Záradékul bemutatok néhányat az V. könyvben foglalt beteljesedett álmok közül, mert ezeken a példákön legjobban lehet látni a megfejtésnél követett eljárást.

1. Valaki azt álmodta, hogy Poseidon templomához bilincselték. Poseidon papja lett, mert a bilincs azt jelentette, hogy örökre elválnak a templomhoz köttetik.

5. Azt álmodta valaki, hogy megtört és folyékony mustárt ivott. Nem soká gyilkosság miatt vád alá került és elítéltetvén, kivégeztetett. Mert a mustár szokatlan és nem arra való ital.

7. Valaki azt álmodta, hogy a nemeai játékokban győzött és megkoszorúztatott. Rövid idő alatt megnyerte a földek birtokáért folytatott pert, mert Nemeában a győzők zeller koszorút kaptak.

11. Valaki azt álmodta, hogy a holdnál gyújtotta meg világát. Megvakult, mert onnan vett világot, a honnan nem lehet, miután a holdnak nincs saját világa.

18. Valaki azt álmodta, hogy fejéből olajfa nőtt ki. Egész komolyan a bölcsekedés és szép művészetek tanulmányozására adta magát és híres lett. Mert az olajfa mindig zöldel s ő időktől fogva a tudományyal és művészettel kapcsolatban volt.

20. Valakinek kedvenc szolgája álmában fáklává változott. Az illető megvakult és kedvenc szolgája lett vezetője.

22. Valaki álmában saját fiát megnyúzta és bőréből zsákot varrt. Másnap fia a vízbe fúlt. Mert az elhullott állatok bőréből szoktak tömlőt csinálni.

23. Egy rabszolga álmodta, hogy egy csillag az égből földre hült, egy másik pedig a földről az égbe emelkedett. Gazdája csakhamar meghalt s ő annak fia birtokába került.

29. Valaki azt álmodta, hogy egy ismerős nő neki akarata ellenére egy ócska (felfeslett) rongyos köpenyt adott fel. Akarata ellenére azt a nőt nyakába varrták, de csakhamar özvegy lett, mert a köpeny rongyos volt.

35. Valaki, a kinek gazdag leány testvére betegen feküdt, azt álmodta, hogy testvérenek ajtaja előtt egy fügefá nőtt s ő arról hét fekete fügét szakasztott. Testvére hét nap mulva meghalt s ő lett örököse. Artemidoros megjegyzi, hogy bővebb magyarázatra ez az álom nem szorul.

37. Egy asszony azt álmodta, hogy jobb mellén szemet kapott. Rövid időre reá egyetlen fiát elvesztette. Mert valamint egyszer valaki, a ki álmában vállán kapott szemet, ugyanazon a vállán

kapott sebet, úgy ez az asszony is, emlőjén, a melyen egyetlen fiát szoptatta, sebeztetett meg.

40. Egy valaki, a ki álmában mint egy kigyó megvedlett, illetve húsából kivált, másnap meghalt, mert lelke kivált a testből mint hüvelyéből.

83. Valaki álmában mézbe mártogatott kenyeret evett. Mint szónok és bölcselkedő híres és gazdag lett. A méz a bölcsességet, a kenyér a gazdagságot jelentette.

De az óra int s előadásomat be kell fejezmem, bár még igen sok érdekeset tudnék felhozni, s bár egy kis összehasonlítást az újabb álmoskönyvekkel sem volna érdektelen tenni. Talán más alkalommal.

Most csak azt az egyet említem fel záradékol: ha olyan ember mint Artemidoros, a ki egész életén át a legnagyobb gonddal, fáradsággal és kitartással fürkészte az álmokat, csak ennyire tudott jönni; ha a nagytudományu és szelidlelkü Melanchthon Fülöp egy értekezésében fejtegetvén a természetes, a jövődő mondó, az Istentől jövő és az ördögtől származó álmokat, végre is arra az eredményre jő, hogy az álmokat illetőleg semmit sem tudunk; ha végre — hogy sok egyebet mellőzzek — az álmok jelentőségének legújabb (valjon utolsó!?) védelmezői Schubert és Pfaff agyafurt okoskodásaikkal sem tudnak többre menni mint Artemidoros 1700 évvel ezelőtt, nem volna-e már egyszer ideje az álmoskönyveket mind tűzbe dobni s nyomatásukat akár törvény útján is eltiltani? Alig van a sajtóval nagyobb visszaélés, mint eme népbolondító iratok terjesztése.¹⁾

SZAMOSI JÁNOS DR.

¹⁾ *Irodalom.* Artemidoros kiadásai közül a Reiffét és Hercherét használtam. — Továbbá: Artemidori grosses und vollkommnes Traum-Buch. Leipzig, 1721. Ez előtt áll Ph. Melanchtonis vom Unterscheid der Träume. — Bayle Diction. hist. et crit. Ebből vettem a Rigault kiadását illető adatokat. — Pauly Real-Encyclopaedie. — A nagyobb görög irodalomtörténeteket mind. — Büchschütz B. Traum und Traumdeutung im Alterthume. Berlin 1868. — Schubert G. H. Die Symbolik des Traumes. Bamberg, 1814. 4. kiadás Leipzig 1862. — Pfaff Das Traumleben und seine Deutung. 2. Aufl. Potsdam, 1873.

A természettudományi felfogás a politikában.

(Első közlemény.)

Kossuth Lajos nagy hazánkfia elméjének még mindig ritka üdésévével a következőleg szólott nem rég a hegyaljai egyházmegyéhez: „A történelem logikája nagy vágásokban mozog; a világrendnek magamagát ellenállhatatlan erővel végrehajtó azon törvényénél, hogy ilyen ok, ilyen okozat, egyes emberek csak mint a törvény exponensei, hogy úgy mondjam, csak mint óramutatók szerepelhetnek az idő óralapján, s az óramutatók jelzik az időt, de nem csinálják; azt a közvélemény, a népek közérzülete csinálja, a mely viszont a történelmileg kifejtett szükségnek szüleménye.“

A turini banket alkalmával tartott szép beszédében pedig ezt mondá: „Én az emberiséget organikus testnek tekintem, melynek szive, szeme, keze, lába, tüdeje van. Magyarország egy része e testnek, ezért van reá szükség.“ Később pedig: „Nem én csináltam, én csak kongattam a harangot.“

A nagysághoz oly jól illő ezen szerény szavakban talál kifejezést az a pozitív szellemű természettudományi iskola, mely a francia Comte Ágoston bölcséletéből indulva ki, az angol Spencer Herberttel élén még most is tartó forradalmat idézett elő a tudomány világában.

Ezen iskola felfogása szerint a társadalom törvényei azonosak a természet fizikai törvényeivel; a hol pedig a természet törvényei uralkodnak, ott megszűnik az emberi akarat uralma s az emberiség önkéntelenül fejlődik bizonyos irányban, miként más szerves lények, melyek közé maga is tartozik. Az emberi társadalommal foglalkozó tudománynak tehát feladata folytonos összeköttetésben a többi tudományokkal egyrészt a szerves világ, másrészt a műveletlenebb népek intézményeinek tanulmányozása alapján felismerni a fejlődés megmásíthatatlan törvényeit, melyeknek hivatása aztán megfejteni az egész emberi nem múltját, jelenét és jövőjét.

E sorok feladatul tűzték ki annak vizsgálatát, hogy a hazánkban is alighanem elhamarkodott mohósággal felkarolt természettudományi felfogás, s annak főként két leghatalmasabb képviselője Comte és Spencer, mennyiben oldották meg ezt a nagy feladatot; mit várhatni e tantól a jövőre, és minő módszer az, mely igénytelen felfogásunk szerint a társadalmi kutatások terén követendő. Ehhez képest vizsgálni fogjuk, hogy a társadalom és intézményei mennyiben állanak a külső természetben uralkodó törvények alatt. Mennyiben tekinthető az állam és társadalom a természetben levő többi lényekhez hasonló organizmusnak? Mily mértékben állhatnak meg az evolúciónak és történelmi bölseletnek ez alapon felállított tanai Spencer erkölcsi elveivel és Comte pozitív vallásával egyetemben? Mennyiben váltak be eddig s bírnak kilátással ezután a megvalósulásra e tanok? Végül minő módszere utalják e vizsgálódások a politikát?

Ha az egész emberiség életében azt vizsgáljuk, hogy mely világnézet az, mely leghosszabb ideig tartotta fenn magát és e mellett legtöbb követőt talált az emberek között, akkor úgy találjuk, hogy a buddha vallás már 3000 év óta áll fenn s az összes emberiségnek négytized része, tehát egy vallásos nézet mellett a legnagyobb szám maig is e hitet követi.

E vallásban az alapító Gotama, vagy tiszteleti czímén Buddha, a többek között tagadja valamely fensőbb hatalomnak, mint a milyen a gondviselés, közvetlen beavatkozását a világ dolgaiba és azt tanítja, hogy a természet egyszer létrejövén, ellenállhatatlanul azon törvények szerint halad előre, a melyek létrehozták, és így a mindenség egy nagy önműködő gépezethez hasonlítható, mely megszábotott törvények szerint folytatná munkáját. Gotama nem akar tudni arról, hogy léteznék eshetőség, s a mit mi sorsnak nevezünk, szerinte nem egyéb, mint egy ismeretlen, kikerülhetetlen oknak a hatása.

E felfogással lehetetlen az újabbkori pozitívizmus rokonságát tagadni és sajátságos találkozása a körülményeknek, hogy a míg a pozitívizmus egyik sarkalatos tétele, miszerint a dolgok lényege és a tünemények háta megett rejlő erők előttünk örökre megismerhetetlenek maradnak s így a kezdő és vég okkal foglalkozni merőben

felesleges, viszont a buddhizmus is azt állítja, hogy tehetségeink korlátoltsága miatt a természet abszolút állapota előttünk megfoghatatlan. És a míg Gotama tanításai szerint az élet összes célja nem egyéb, mint a megsemmisülés, enyészet a békét és nyugalmat adó Nirvánában, addig a mai német bölcsészet legkiválóbb képviselője, Hartmann, szintén azt tartja, hogy az élet annyi keserűséget okoz az embernek, miszerint csak a halálban van igaz boldogság.

Viszont nem tagadhatni, hogy az európai társadalom kebelében nagy mértékben lábrakapott a vallás iránti közömbösség, a mi leginkább kirí akkor, ha ugyanezen társadalomnak a középkorban követett irányával teszünk összehasonlítást; ezzel szemben a keleti utazók és ezek között a leírásaiban bizonyára megbízható Hübner is egyetértenek azon tényben, hogy a buddhizmus Sina lakosságát a vallástalanságba terelte. A hitvallást csak divatnak tekintik ott, melyet kiki saját ízlése szerint visel, s nem bírják megfogni, hogy ily kétes természetű és csekély értékkel bíró kérdésekért miként lehet lelkesedni, miatta elkeseredni és gyűlölni. A mint ez utazók állítják, ott „a tömlöczök éjjel-nappal zárva állanak, s mégis tömve, a templomok pedig állandóan nyitva s mégis üresen.“

E sajátágos összehasonlásait az uralkodó nézeteknek még azzal egészítjük ki, hogy tekintve Sina ősi és ma is egyenletes kulturáját, realiztikus világnézetét, a nemzeti eszme uralmát s azon körülményt, hogy ott a rangot csakis a hivatalos állás adja meg, ezt pedig minden fokon kellő képzettség és különböző vizsgálatok letétele után nyerhetni el, Draper szigorúan természettudományi módszert negélyező művelődéstörténetében azon merész következtetésre jut, hogy az európai polgárisodás jövődjéje azonos a sinai birodalom jelenlegi állapotával t. i. azon birodaloméval, a hol valószínűleg a népsűrűség miatt büntetlen cselekedet a gyermekkitevés, a nagyszámú büntett miatt fennáll a vallatásokban a tortura akként, hogy a gyanú miatt összezúzott bokáju sinai polgárokat kosarakban hordják a vizsgálóbíró elé és divatban van a fokozatos halálítélet, mely szerint lábain kezdődő feldarabolással veszik az áldozat életét.

Távol áll tőlünk, hogy a Buddha vallása és a pozitívizmus között máskülömben fennálló különbségeket ignorálva, a fennebbi jelek után messzebb menő következtetéseket vonjunk le. Részünkről

csupán a szellemi rokonságot kívántuk feltüntetni, igazolásul annak, hogy az embervilág felett uralkodó természeti törvények feltételezése nem a pozitivizmus újabkori találmánya, s e felfogás ma is messze túlterjed az európai pozitív bölcelet határain.

Ha pedig tovább kutatjuk a más tanokkal való szellemi rokonságot, bár megczáfoltatott azon feltevés, mintha Comte tanait Hegeltől kölcsönözte volna, nem titkolható el bizonyos azonosság a természettudományi iskola és a természetet istenítő pantheisztikus felfogás között, mely utóbbi Egyiptommal egyetemben a klasszikus ó-kor vallását képezte s Ázsiában ma is a buddhizmus versenytársa. -- Vagy ha az európai tudományos tanokat tovább vizsgáljuk, a történelmi iskola alapelveinek érintkezését sem lehet félreismerni a pozitív tanokkal, miután amazok szerint nem bír semmi haszonnal az életre nézve a bölcselkedés, miután a társadalom önkéntelenül tudátára jó saját érdekeinek, s az önmagából tovább fejlődő történelem megmutatja a jövőre nézve is a követendő legjobb útát.

Ha pedig eltekintünk az ily módon önkéntelenül egymásból folyólag működő természeti törvények uralmának állítólagos kizárólagosságától, már Bodin tanáiban feltaláljuk a természetnek az emberi intézményekre tulajdonított befolyást, mely gondolatnak később legszellemelesebb kifejtője Montesquieu lett számtalanszor idézett sok új eszmét hozván e részben is forgalomba. Nincs is ma már politikai tankönyv, mely ne adna szerepet az éghajlatnak, például a tunya deszpotizmus vagy élénk szabadságszeretet, — a tengeri fekvésnek a forgalom, — a hegyvidéknek a vallásos félelem, — a síkföldnek a merészebb tetterő vagy konzervativizmus létrehozatalában, szóval készségesen ne ismerné el, hogy a természet, a melyben élünk, sőt alkotó része vagyunk, az őt mozgató fizikai törvények által ne gyakorolna nagy hatást a társadalom mikénti fejlődésére és berendezésére. Nem is gondol senki arra, hogy az északi sarkon vagy a Szahara közepén egy új Páris felépítéséhez fogjon, a lappok vagy a zuluk között a parlamentáris államformát hozza indítványba, de ha viszont az anyagi világ felett uralkodó fizikai törvényeknek kizárólagos hatalmat tulajdonít a pozitivizmus az ember szellemi világában is, akkor a bárminő természettani befolyások következtében, de egyszer létrejött gondolatoknak, eszméknek más gondolatok felköltésére, milliók véleményének átalakítására, nemzeteknek egész az önfeláldozá-

sig menő megindítására gyakorolt hatását szintén a természeti törvények által kell megfejtenie, holott az erkölcsi világ tüneményeit retortában felfogni és az ellentétes eszméknek egymásra való vegyi hatását kimutatni vagy bármiféle más, a pozitív tudományban ismert fizikai jelenséggel azonosítani, a gondolatokat nagyító-üveg alá venni avagy gombostűre tűzve, miként a bogarakat külsőjük és belső szervezetük szerint osztályozni még eddig nem sikerült.

Ha az egész társadalom örült volna, bizonyára az általa létesített intézményekben is ezen örülséghez képest változásokat hozna létre. Minthogy azonban a természettudományok mai állása mellett az egyes ember szervezetében nem lehet kimutatni szervi átalakulást, a mi az esetleg beállott szellemi zavarokkal összeköttetésbe volna hozható, ebből világos, hogy fizikai szemmel nézván e világot, a természettudományi iskola a társadalom örült vagy józan állapota között sem tehetne különbséget; annál csodálatosabb tehát, hogy nem tudván fizikai jelenséggel hozni kapcsolatba a legmagasabb fokú szellemi átalakulást sem, mégis *pozitív tudásnak* állítatják, hogy a legparányibb gondolatárnyalat is csak fizikai tünemény.

Törvényeknek uralmát a társadalmi rendben is feltételezi a tudomány, mert e nélkül az emberrel ez irányban foglalkozó tan nem lehetne tudomány, de a társadalmi törvények fogalma, a mint azt később alkalmunk lesz bővebben kifejteni a módszer taglalásánál, nem azonosítható az anyagi világ törvényeivel s nem foglalják magukban a minden eshetőségtől ment, szigorú következetességgel az előírt pályán haladó törvény fogalmát, a mint azt Buddha és a pozitivisták tanítják; másfelől azonban a buddhizmus sem állítja azt, miként a természettani iskola, hogy a világot létrehozó és benne tovább működő törvények csak az anyagban eddig felfedezett törvények volnának.

A tévedés valószínűleg abban rejlik, hogy a természettudománynak valóban csodálatos újabbkori vívmányai, s a nagyszámú teljes szabatossággal működő törvények felfedezése, másrészt a bölcséleti tudományoknak hasonlíthatatlanul lassúbb, majdnem vesztegelő fejlődése által indítatva ezen természeti törvényeknek *kizárólagosság* tulajdoníttatik és általuk az erkölcsi világ jelenségeit is megfejthetőknek hiszik.

Mindenesetre nagy méltánylást igényel azon buzgalom, melyet

a természettudományi iskola az élő szervezetek és társadalom hasonlóságának, vad népek szokásainak, társadalmi intézményeinek, az égalji különbségeknek, a tápszernek és külső viszonyoknak az ember belvilágára való hatása körül teljesített kutatásokban kifejtettek, s ha mindjárt elismernők, hogy például azon körülmény, miszerint a szicíliai beéri a lisztes tápszerekkel és némi gyümölcsessel, a norvégiai megköveteli a húsnemű eledelt, míg a lappföldi czethalhájjal és nyers zsírral él, talán lehet befolyással a közöttük fennálló intézményekre is, de azért megfegtetlen marad, hogy az emberi gondolat miként hajtja folyton uralma alá s tereli saját célzainak elősegítésére ezt a külső természetet? miként van, hogy egy eszme uralma folytán a 20 szélességi fok, tehát a legkülönbözőbb égalj alatt elterülő Sina teljesen azonos intézményekkel és szokásokkal bír, holott e birodalom fennállása óta elég ideje lett volna az emberi felfogással szemben a természetnek érvényesíteni önmagát; minő természeti törvény szerint kellett az egyiptomi, hellen kulturában uralkodó eszméknek az Európában eddig végbement szellemi küzdelmeknek, vallásháborúinknak és más kulturmozgalmainknak végbemenniök?

Igen, a hol az ember állatéleti viszonyairól van szó, a meddig t. i. a természettudományok vívmányai a szerves világ egyszerűbb jelenségein kezdve a szerves életnek egész a biológiáig terjedő szövetvényesebb jelenségeibe elhatoltak, addig az emberre nézve is érvényes természeti törvényekről szólhatunk, melyekről a politikuskak sem szabad megfélekedni, sőt kötelessége azokat tanulmányozni; de fellebb emelkedve az iránt, hogy ezen állatéleti úton létrejött emberek miféle nyelvet beszéljenek, mely nemzetiséghez tartozzanak, minő vallást kövessenek, művészetben, költészetben stb., mit hozzanak létre és milyen szellemi irányban; szóval az iránt, a mi az emberek millióit az állati élet, a születés, a táplálkozás, szaporodás ösztönein kívül mozgásban tartja, öröme vagy bánatra kelti, egymásnak támogatására vagy egymás elleni öldöklő harcra buzdítja, a természettudományok nem adnak felvilágosítást.

A szellemi küzdelmekben és politikai harcokban mohósággal kapna minden politikus egy olyan módszeren, melynek segítségével megmásíthatatlan, a természetnek oly nagyszámmal felfedezett törvényeihez hasonló igazságokra jöhetne, s miként fizikai törvénynél fogva a nap nem kelhet fel azon égtájon, a hol lefeküdt, oly bizo-

nyossággal mondhatná meg az ember holnapi sorsát s az agyában szülemelő gondolatokat. Fájdalom, azonban a természettudomány, hiában kérdeznők, az egyházi kérdésekben vagy ehhez hasonló kisebb politikai vitában sem bírja megmutatni a kibontakozás útját, annál elbizakodottabbnak kell tehát tekintenünk azon lenézést, melyet természettudósok a theoretikus tudományok iránt naponként tanusítanak, s azt az erős hitet hogy a nagyító-üveg alatt vagy a retortában az ember szellemi világának törvényeit is látják s valaha érzékelhetővé tehetik.

Ezen általánosságban tartott tagadás azonban még nem bizonyíték a természettudományi iskola ellen, hanem szükséges részleteiben vizsgálat alá venni e tannak eddig felmutatott eredményeit, hogy megítélhessük, ha vajjon lehetséges-e kizárólag ezen módszerre alapítani a társadalmi tudományokat.

A természettudományi felfogásnak arra, hogy az emberi társadalmat a természet törvényei alá foghassa, el kellett oszlatnia azon feltevést, mintha az emberi alkotások legmagasabbika, az állam és a természet más alkotásai között különbség volna, s így jött létre azon tan, hogy az állam organizmus. Comte Ágoston még nem hasonlította a társadalmat az egyéni organizmushoz, de már azt állította, hogy a szervezet elvei közösek a társadalmak és állatok között s a természeti fejlődéshez hasonlóan a társadalmi haladás egyik állapotát a megelőző állapotok kikerülhetetlen eredményének mondotta. Az út azonban, melyre lépett, önkéntelenül oda vezetett, a mely állásponton a németek között legszélesebb alapokon Schäffle s mérsékeltebb formában, de nagyobb arányú kutatásokkal az angolok között H. Spencer az állam és társadalom szerves voltát bizonyítják. E tan megemlékezve arról, hogy már Plátó az egyes emberhez hasonlította az államot, miután az egyes emberben távolról sem lehetett feltalálni az egész társadalom életjelenségeit, kiterjesztette vizsgálatát a szerves fejlődés minden fokozatán található lényekre, s a mennyiben megfelelő példákat a hasonlatra és a fejlődés feltűntetésére a mívelt társadalom nem nyújtott, a világ vad és félmívelt népeinek is döntő szerep jut a feladat megoldásában. Schäffle a legelső szerves sejten kezdődőleg, Spencer az alsóbbrendű lényekből indulva ki, nagy arányú állat- és embertani készlettel a poriferák, vorticellák, szivacsok, polypok, hydrák, ákriták egész világán keresz-

túl haladva, a másik négy világrész még csodálatosabb nevű népeinek minden intézményét felhalmozza bebizonyítására annak, hogy a társadalom, mint szerves lény, nem sokat különbözik a bölcséleti rendszerének címlapján ábrázolt növénytől, mely a szervesetlen jegecsekkel kezdődő termőföldből kikelve a míg bimbót, virágot és gyümölcsöt hordoz, — mely utóbbinak magva már visszahull a földre, — addig a szárán felkúszó hernyó a leveleken mint báb függ, s a virágon mint pillangó élvezi a lételt.

„Két nagy osztálya van — úgymond (A system of Philosophy I. k. 466. l.) — az aggregatumoknak, melylyel a társadalom összehasonlítható: a szerves és szervesetlen. Olyanok-e a társadalom sajátosságai, eltekintve az ő élő egyedeitől, hogy bármely tekintetben hasonlít az élettelen testhez? vagy hasonló-e valamely módon az élő testhez vagy teljességgel egyikhez sem hasonló?

Ezen kérdések közül az elsőt csak kérdezni kell és tagadó rá a felelet. Egy egész, melynek részei élők, nem lehet általános jellegében az élettelenhez hasonló. A második kérdésre csak megerősítő válasz nyerhető. Miután tehát organizmus, a társadalom, miként más élő lény növekedik és a mint ezt teszi, részei kezdik elveszíteni egymáshoz való hasonlóságukat; a mint azonban a szervek elkülönülnek, egyszersmind a teljesített feladatok különbözővé válnak. A protozoák állagában a különbségeket alig lehet nagyító-üveg alatt látni, s azután egész sorozata következik a többé-kevésbé fejlődött lényeknek, mígnem a gerinczeseknél az egynemű anyag elkülönített feladatokkal bíró kifejlett szerveket mutat fel. Viszont a társadalmat tekintve, a veddák csak páronként élnek és csak olykor csoportosulnak; a busmanok családokban vándorolnak és csak esetleg alkotnak nagyobb csordát, mígnem mások többé-kevésbé szilárd társaságá alakulnak. Az első esetben az élet minden feladatait a magában álló ember teljesíti, a társadalom keletkezésével megkezdődik és hovatovább tökéletesebbé lesz a munkamegosztás, ennek azonban egyenes következménye, hogy a mint egy test különböző részei, a társadalom elemei is kölcsönösen függenek egymástól és egymásért élnek. Még világosabbá lesz az analogia, ha az alsóbbrendű lények által alkotott csoportokra tekintünk, a melyeknek alkotó elemeiből, ha egyesek elpusztulnának is, az egész, miként a társadalomban, az egyest túléli; de azért a szerves világhoz hasonlóan a részek kölcsö-

nösen hatnak egymásra és az egészre. A belső szerveket vizsgálva is azonegy eredményre jutunk, mert a mint a szervezeteknek, a társadalomnak is megvannak az ő fentartó, elosztó szervei s miként a myxomyceteseknél a táplálkozáshoz nem találhatók a táplálék elosztására csövezetek, ép úgy a vad népeknél is nagyon elhanyagolják a közlekedési eszközök, de a felsőbbrendű állatok szervezete külön üt- és viszerekkel van ellátva, a minthogy a míveltebb népek vasútainak is két vágánya van.“ Tovább menve a hasonlatokban, miután talál Spencer alsóbbrendű állatokat, melyeknek lassú és rendetlen a vérkeringésük, siet Afrikába megfelelő példát keresni a vad népeknél. „Az Alsó-Nigernél — úgymond — minden városnak négy napban egyszer van vására . . . Sansandingban pedig egy héten csak egyszer van vásár, melyre csődül a közeli vidék“ és így tovább.

Messze vezetne bár kivonatosan ismertetni kötetekre menő indokolását a társadalom és a természeti organizmusok között levő hasonlatosságnak. Készséggel elismerjük, hogy igen sok hasonló vonás van a kettő között, mivel a nagy természet oly csodálatosan változatos, a társadalom pedig oly sokoldalú és mint a természet keretében annak alkotó elemeiből létrejött intézmény, annyi vonatkozásban van a természethez, hogy nem tartozik a nehezebb feladatok közé ő benne is a nagy természet képét felismerni.

A hasonlóság azonban magában sem tenne még azonosságot, de a mennyi a hasonlat a társadalom és az organizmusok között, aligha nem ugyanannyi, ha nem több, a különbség is. Már a kiindulási pont, mely szerint a társadalom vagy szerves vagy szervetlen, s ha az utóbbi nem lehet, az elsőnek kell lennie, nézetünk szerint abban a hibában szenved, melyet a syllogismusokkal igen gyakorta elkövetnek, hogy t. i. a két feltevés közül egyik sem áll meg, mivel a társadalom tulajdonképen se nem szerves, se nem szervetlen, hanem erkölcsi valóság; sok mindenhez hasonlít e világon, de legjobban mégis csak önmagához, s bárha nagy rokonságban van a szerves és szervetlen világgal, sőt ezeknek nagymérvű befolyása alatt áll, azért maga sem egyik, sem másik, hanem társadalom. A fennebb ismertetett felfogás onnan ered, hogy a természettudós csak fizikai szemmel akarja látni a világot, s csak a megtapintható élő és élettelen anyagot s az ezek által kifejtett erőket ismeri, holott maga az eszme is, — a milyen igen sok és igen szép van lerakva a Spencer könyvé-

ben is, de anyaggal nem bír, s mint erő különbözik minden fizikai erőtől, — szintén csak e világban levő valóság a nélkül, hogy a szerves vagy szervetlen világba osztályozható volna. Egy könyv, kép vagy szobormű meghatározása még nincs befejezve azzal, hogy szervetlen anyag, hanem megőrzője, terjesztője valamely gondolatnak és ezeknek, nem pedig anyagának segítségével hoz esetleg nemzeteket mozgásba. A kép és szobor anyagában pedig ember fel nem fedezheti, belőle le nem vonhatja ezt az erőt. Ép így valamely részvénytársaság, jótékony-egylet, egyházi felekezet, valamely nemzetiségi eszme körül egyetértő emberek annál kevésbé alkothatnak szerves egészet, miután létezésük ideig-óráig a résztvevő egyénektől függ, s megszűnhetnek bármikor a nélkül, hogy az alkotó elemek a legkisebb változáson mennének keresztül, s mégis létező dolgok egy gondolat uralma alatt élő valóságok. Ugyanezen okok folytán nem organizmus az állam, habár mint öncélú szükségszerűség máskülönben az egyesületektől eltérő tekintet alá esik.

Közelebbről vizsgálva azonban magát a hasonlóságot, miként bizonyíthassa a társadalom organikus voltát például a kő- és vasút, melyek úgy alakjukra, mint anyagjukra nézve teljesen elütnek az ütés- és viszerektől, s e mellett semmiféle organizmus testében nem találtak eddig az erezetekben járó négy lovas hintókat, miniatúr gőzmozdonyokat, kéjútazásokra indult családokat, hadgyakorlatokról érkező katonaságot, stb.? Avagy ha Schäfte még messzebb menve, a házakban található lépcsőket is tápláló szerveknek tekinti, akkor pinczét is s a lépcsőkön odaszállított boros hordókat is kellett volna felmutatnia valamely állati szervezetben. Mert a társadalmi organizmusra nézve ha fontos, hogy szállító-erezettel bírjon, még fontosabb, hogy *mi* szállíttatik ezen erekben, s az utóbbira nézve annyival kívánatosabb volna a szerves világból vett hasonlat feltűntetése. Ez azonban aligha sikerülne, daczára annak, hogy a változatosságban gazdag természet annyira szolgálatkész a legkülömbözőbb példák nyújtásában, hogy a mikor felmerül például azon ellenvetés, miszerint élnek emberek közlekedési eszközök nélkül is, Spencer rögtön idézi a myxomyceteseket, bizonyítván, hogy belső érhalózat nélkül is léteznek organizmusok. De azért a jó természet nem mutat fel organizmust, melynek kebelében más szerves lények ipart, kereskedést, földművelést üznének, vallásokat alapítnának, templomokat, iskolákat, bete-

geik számára kórházakat építenének, a költészetért, szép művészekért lelkesednének és érzékelhetetlen pusztá hitért minden földi javaikat, sőt életüket is feláldoznák.

Sok van tehát az organizmusban, a mi létezik a társadalomban is, de viszont igen sok nincs a természeti organizmusban, a mi a társadalomban feltalálható. Innen nem egy a kettő és mások levén tünetényeik, az ezeket létrehozó törvényeknek is különbözniök kell egymástól. Ha ez ellenkezőleg volna egyik organizmusnak alapos ismerője, például az orvos, ugyanazon módszerrel segíthetne a másik szervezet baján, s például a társadalmi kormányzó szervezetnek t. i. a parlamentnek betegségeit azon szerrel gyógyíthatná meg, a mivel a főfájást, s arra, hogy a vasutat ne sodorja el az árvíz, eret kellene vágni az organizmus testén, hogy az egészet hűtés ne érje. Bárha bánális hasonlatok mindezek, de a pozitív tudásnak kizárólagos híveitől pozitív exaktságot követelhetni a felállított hasonlat minden részében, s így a tan maga vezet ide.

Egy oly elsőrangú bölcsező tekintélynek, mint H. Spencer, lehetetlen volt be nem látnia a nagy különbségeket, s bár Sociológiája II. részének első fejezete e címet viseli: „Mi a társadalom?“ második fejezete pedig azt, hogy „A társadalom organizmus“, mindazonáltal saját vallomása szerint az eddigi czáfolatokra való tekintettel határozottan kijelenti, (I. k. 613. l.) hogy a részeknek egymástól való kölcsönös függését kivéve, nincs analogia a politikai test és az élő test között. A társadalmi szervezet diskkrét a helyett, hogy konkrét volna, arányosság helyett nélkülözi a symmetriát, érzékeny minden egyedében a helyett, hogy csak egy központja volna, s így nem hasonlítható össze az egyéni organizmusok semmiféle fajával, sem az állat, sem a növényországból... „Csak a szervezet alapelveiben levő közösség az egyetlen bebizonyított közösség.“

Úgy véljük, hogy a fennebbiekből eléggé kitűnik, hogy ez a közösség még az alapelvekre nézve sem állhat fenn, s mint pusztá hasonlatok is a társadalomnak csupán egyes részeire, működésének csak egynémely ágaira nézve jöhetnek tekintetbe. Ilyenekül csakugyan használta eddig is a közélet az organizmus elnevezést. Szervezve volt valamely támadás, összeesküvés, részvénytársaság s a társas életnek ezer más mozzanata; hallottunk beszélni arról, hogy például Páris az emberiség szíve, de ugyanakkor készségesen beis-

merte volna bárki is, hogy ezen kívül még megszámlálhatatlan apró szíve van az emberiségnek külön vérkeringéssel az utolsó községig. Avagy a pápát emlegették mint a művelt emberiség fejét, de tudatával annak, hogy a legkissebb hivatalfőnökön kezdve a koronás főkig az emberiségnek kivüle még igen sok apró és nagy feje van. A gyomrot, tüdőt, vesét, s más, a fejlettebb szervezetek életéhez kikerülhetetlenül szükséges alkatrészeket, meg sem kísértették a természettudományi iskola hívei sem a társadalomban kimutatni. Ha azonban arról van szó, miszerint tudományos alapossággal bebizonyítsuk, hogy az anyagi világra nézve fenálló törvények, minden más törvénynek teljes kizárásával érvényesek az embervilágra nézve, még pedig azért is, mert a társadalom a növény- és állatvilágban található organizmusokkal azonos, akkor nem érhetni be költői allegoriákkal és ilyen nemcsak sántító, de lábatlansága miatt megállani bár pillanatra sem bíró hasonlatokkal.

Miután az élő organizmus szakadatlan átalakulásnak van kitéve, egyenesen rántalta a természettudományi iskolát, hogy a társadalmat szervezetnek fogva fel, ennek fejlődésével is behatóan foglalkozzék, s így keletkeztek az evoluzionális elméletek. Comte szociológiájában történelmi alapon építi fel fejlődési elméletét, miután azt tartja, hogy a fejlődés emlékeit összegyűjti a történelem, s bárha szerinte az emberiség fejlődése is csak olyan tünemény, mint a minőket a szorosabb értelemben vett fizikában vagy a vegytanban vizsgálunk, azért mégis, ha valamely kort összehasonlítunk előzményeivel, minden tüneményben ott fogjuk találni ezen előzmények nyomait, még pedig oly sajtóságos színben, a minővé az egyes elemek a megelőző korban a consensus generalis hatása alatt képződtek. A mit azonban az ily közérzület-féle, fizikai világ törvényei közé sehogysem illeszthető tényezőknek tulajdonítana, rögtön elveszi azon állításával, hogy a világ minden népének azon az általa felállított fejlődési fokon kellett átmennie, levonva azon különbséget, melyet az égali és természeti viszonyok ezen általános törvényeken változtattak; azaz más szavakkal minden népnek azon egy történelme lett volna, ha az égali és természeti viszonyok nem terelték volna ki rendes medréből. Ezen fejlődés pedig négy alapkorszakot tűntet fel: a bálványimádás, az istentisztelet, az elvont elméletek eddigi és

végül a pozitív tudás ezután eljövendő korát. Ezen állapotok szerte nemcsak az emberi eseményeket tapasztalat alapján képviselik, s kifejezői a történelmi tényeknek, hanem egy olyan törvény jelle gével bírnak, mely nemcsak azt magyarázza, a mi történt, hanem azt is, a minek történnie kell.

Mindazonáltal Spencer mégis inkább a tapasztalat körében maradt, a midőn széles körben népszerűvé lett elméletét állította fel a természeti dolgokban észlelt egyesüléstől és különválásról, melyet kiegészítettett Darwin fajkeletkezési eléméletével, a létért való küzdelem s ezzel kapcsolatos tanokkal.

Miután ez utóbbi felfogás közvetlenebbül indul ki az organizmusból, elsősorban tekintsük Spencer elveit, Comte-nak történelmi felfogását más történelembölcseleti elméletekkel kapcsolatosan tárgyalván.

Spencer az anyag vizsgálatával kezdi, s miután minden, a mi van, csak anyag és mozgás, azaz erő, a fejlődést abban látja, hogy az erő következtében az egynemű különeművé, az egyszerű ennek folytán szövevényessé, a határozatlan határozottá válik ugyanakkor az elkülönült részek mind összhangzóbbakká lesznek, funkcióikban egymástól mindinkább függenek, s így az elkülönülés folyamata alatt egyszersmind egyesülés megy végbe.

„Megállapították — úgymond Spencer Essay-inek „A haladás törvénye és oka” című cikkében — Wolff, Goethe és Bär vizsgálatai azon igazságot, hogy a változások azon sorozata, mely végbemegy a magnak fává vagy egy tojásnak állattá való fejlődésével, az alkatnak az egyneműségből a különeműségbe való haladását képezi.“ Eredeti állapotában minden csira állagában és vegyi összetételében egyenletes egynemű anyaggal bír, mely a fejlődéssel különeművé lesz. A naprendszer is az ő születő állapotában egy véghetetlenül kiterjedt, egynemű medium volt — sűrűségére, hőmérsékére és egyéb fizikai tulajdonságaira nézve teljesen egyenletes. Az első lépés a kifejlődéshez az elkülönüléssel kezdődött a ködös anyag által teljesen betöltött terület és a most már el nem foglalt tér között, mely utóbbi előbb töltve volt. A sűrűdéssel magában a ködös anyagban jöttek létre különbségek a sűrűségben és különböző sűrűségű anyag temperamentumában, melyek azután a földünkön tapasztalható változatosságig fokozódtak. Áttér ezután Spencer a földön élő állatokra

és népekre, a legváltozatosabb példákkal igazolva, hogy a fejlődé szakadatlan elkülönülés hozza létre. Az állatoknál például az alsóbb-rendben olyanok találhatók, melyeknek szerve csak egy szájnnyílásból áll, s a mint fennebb emelkedünk, a szervek is szaporodnak. Viszont az embert tekintve, egynemű családból törzsek, fajok válnak ki, ezekben a haladással megoszlanak a foglalkozások, sőt maga a nyelv is néhány törzsszóból kibővül és különbözővé lesz: több fajta nyelvek képződnek, s ezeknek keretén belül is tájszólások keletkeznek. Ugyanezt tapasztaljuk más téren is, például a héber iratok között egy munkában szerepel theologia, kozmogonia, történelem, életrajz, erkölcsstan, költészet, az Iliásban a vallásos, történelmi, epikai, drámai, lyrai elemek váltakoznak. A művészeteket tekintve, a festő és szobrász a haladás kezdetén egy személy, minekutána a kezdetleges szoborművek meg vannak festve. Így vagyunk a ruházattal, lakásunk berendezésével, az összes építészettel, sőt a vallással is. Az egységes hit folyton különböző apróbb felekezetekre szakadoz szét, míg nem a folytonos alosztályok szaporodásával elenyészik az, a mit mi felekezetnek hívunk, és nem mesterséges összetartás, hanem a természet egyformasága, egy általános hasonlatosságnál fogva egy egészet fognak képezni a különbözők. Szóval a mint a társadalomban a főszervek, foglalkozások, elvek egymástól elkülönülnek, ugyanakkor kifejlik az alkotó részeknek egymásra való kölcsönhatása, az egésznek hatása a részekre és a részeknek hatása az egészre, s így érvényesül az embervilágban is a természeti organizmusokra fenálló törvény, mely szerint az egynemű különeművé, s ezzel tömörebbé lesz, a mozgás is növekedvén benne, s ugyanakkor a határozatlan határozottá, az egyszerű összetetté válik, miután egy tevékeny erőnek egynél több a hatálya, egy oknak egynél több az okozata.

Tekintve most már közelebbről e tant, kétségtelen, hogy csak úgy tulajdonítható annak általános érvény, ha az evolúció és haladás mindig az egyneműnek különeművé alakulásával jár, mivel ez képezi az elmélet alapkövét. A tömörülés és ezzel a mozgás növekedése, a határozatlannak határozottá, az egyszerűnek összetetté alakulása csak kísérője a főcselekvénynek. A hol tehát különválás van, ott fejlődésnek és a hol haladás, ott a részek elkülönülésének kell fenforognia, mert ha az egyneművé való átalakulás fejlődésszámba jöhetne, akkor a törvénynek ellenkezője is igaz volna, s így nem volna többé törvény.

Nem tagadhatni ezzel szemben, hogy a természeti világban az organizmusok számának szaporodása folytonos elkülönülésekkel jár, de az még nincs bebizonyítva, hogy ez fejlődés volna.

A szervesetlen világot tekintve H. Spencer nagy súlyt fektet arra, hogy az állítólagos egyneműből a száraznak és víznek, légnek, hegyeknek, völgyeknek alakulása, a bennük most is végbemenő vegyi folyamatok, a rajtuk keletkezett változatos organizmusok létrejövetele, csattanós bizonyítéka a különválás és evolúció törvényének. Ha azonban nem a földet, hanem például a holdat tekintjük, a melyen szemmel látható nyomai vannak a hatalmas elemi erők küzdelmének, vajjon az ott mutatkozó dermedtség, a légkör bebizonyított hiánya, a kialudott tűzhányók és megfagyott tengerek szintén haladást és fejlődést jelentenek-e? Vajjon igaz-e itt is, hogy a légneműnek tömörülése nagyobb mérvű mozgást, a határozatlannak határozottá, az egyszerűnek t. i. egynemű ködnek, most már hegyekből tengerekből és ezek köze gyomrában rejlő anyagokból összetetté való átalakulása, a mi a hold egységét teszi, — haladást jelent? Nem tagadhatjuk, hogy a csillagászat mai felfogása szerint még ezzel a holdon némi élet nincs teljesen kizárva, de éppen a Spencer által is idézett nebularis elmélet tanítja, hogy a hold szerves élet nélkül a fennebb vázolt éppen nem kecsesgető állapotban van.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a felállított elmélet szerint visszafelé való fejlődés nem létezhetik, legfeljebb késkelkedés vagy fenakadás, mert ha a megindított természeti erők visszafelé is vezethetik a fejlődést, akkor az evolúcióban nincs törvény, mely biztos utat mutasson a jövő felé, hanem csak szeszélyes véletlen, mely megbízhatatlanságában akkor hozna pusztulást az emberiség kulturájára, a mikor előremenetelt várnánk. Minthogy pedig az evolúció az egyneműnek többneművé való átalakulásában és az ezzel kapcsolatos tüneményekben áll, világos, hogy egyáltalán mindenütt ki van zárva lehetősége annak, miszerint — a haladástól egészen eltekintve — a többnemű egyneművé válhassék. Olyan feltevés ez, melyet bármely vegyész néhány vegyület összetételével lépten-nyomon megczáfol, miután többneműekből olyan egynemű folyadékot hoz létre, melyben az alkotó részek teljességgel nem őrzik meg külön természetüket. Valóságban a földön végbemenő vegyfolyamatok ép úgy mutatnak fel folytonos differenciálódást, miként integrációt. Más-

részt a dolgoknak kívülről is egymáshoz hasonlóvá alakulása alighanem oly gyakori, mint különbözővé létele. Általában pedig azt hisszük, a szervetlen világban sem az egyneművé, sem a különmeművé alakulás nem jöhet haladás vagy fejlődés számba, mert az élettelen anyag mindenkép csak anyag marad, mely elkülönödött voltában sem árul el fejlettebb állapotot. Ha most már ez az anyag valamely organizmusnak válik alkotó elemévé és egy fűszál kel ki belőle, a fűszálban végbemenő vegyfolyamat épen nem alkot az egynemű anyagból különmeműeket, hanem ellenkezőleg inkább nagyon is különböző elemekből egyneműt. És ha tekintjük a fűszálat a míg magját szétszórva szaporodik és differenciálódik a földön, vajjon e folyamat jelent-e egyszersmind a létreövendő új fűszál strukturájára nézve fejlődést? Ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy az utódok teljes hasonlóságra törekednek elődeikhez s több terményről be van bizonyítva, hogy idő multával visszafelé fejlődnek, degenerálódnak. Tehát fejlődésről nem, hanem csak szaporodásról van szó. Vajjon az állatvilágban másként van-e? Azért, mert szaporodtak, vajjon a rovarok vagy madarak azon egy faja tökéletesedett-e? jobb és több organummal van felruházva, mint elődei voltak? Vagy megfordítva, azon állat, mely a földön nem szaporodik és az ember a míg maradékai nem születnek, gyermekkorától fogva nem is fejlődik? Oly kérdések, melyek eléggé kétesse teszik azt, hogy a különmeművé való átalakulás egyszersmind fejlődést is jelentene.

BÉKÉSY KÁROLY.

A magyar Faust

— Befejező közlemény. —

III.

Fontosabb már ránk nézve az a ponyva-irodalmi termék, mely Bucsánszky Alajosnál jelent meg (1874.). Címe a következő: „A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csudálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból. Nyolez szép képpel“.

Már a czímbe magában is van ugyan két lényeges hiba, a mennyiben a híres Hatvani tanár (legalább az, a kinek bűvös híre általánosan ismeretes) nem Imre volt, hanem István,¹⁾ továbbá, hogy e történet — akár Faust-mondának, akár Hatvani professor életrajzának tekintjük — nem az őskorból származik. De mind e mellett is megvan már e műnek az az érdeme, hogy a magyar hagyomány-nak is ad valamennyi helyet. Szerzője hallott valamit a híres Hatvani professorról, a bűbájosról; de úgy összekeveri a magyar viszonyokat a Faust-monda ismeretes részleteivel, hogy a Hatvani neve alatt voltaképen Fausról beszél.

Hatvani „mint mondják“ Biharmegye egyik mezővárosában született, „szegény, istenfélő pórok gyermeke“. Nagybátyja gazdag nagyváradi polgár, ki Hatvanit fiának fogadja, taníttatja s végre Jénába küldi egyetemre. Itt szorgalmasan tanulja Hatvani „a bölcsészetet és egélytant“, néhány év múlva tanárrá lesz s „eddig jó viseletéért kitűnő különös dicséretben“ részesül. Azon időben (tehát az őskorban?) „mindenféle varázsűzelem“ nagy divatban lévén, Hatvani is

¹⁾ E nevet a szerző történelmi egyéntől, Hatvani Imrétől vette, ki az 1849. máj. 7-diki abruddányai véres esemény szerzője volt, mint egy szabad csapat vezére. A 49 utáni írók néha *Hetveni*-nek is nevezik.

igyekszik ezeket megismerni, mert szeretett volna hatalmas szellemeknek parancsolni s általok csodás dolgokat vinni végbe. Őt tehát már nem a több-több tudásra, az emberek előtt elrejtett dolgok megismerésére irányuló vágy indítja az ördöggel való szövetség megkötésére, mint Faustot; hanem csak az a kívánság, hogy csudálatos dolgokat vihessen végbe.

Hogy célját elérje, a cigányokat keresi fel s a nép véleménye szerént titkos tudományok birtokában levő egyéneket. Ezekkel való társalkodás által elveszti a vallás és papi hivatás iránti szeretetét s az orvosi tudományhoz tér, mely tudományban akkor „az álhit és babona leginkább otthonos volt“. A bűvészet és magia tanulására adja tehát magát s a jénai egyetemen orvostudori rangot nyer.

Nagybátyja haláláig még rendes életet folytat. Ez után, nagybátyja vagyona rá szállván, Nagyváradra tér vissza s víg életet kezd. De ez által nagyon megapad a vagyona, a pajtások elhagyják s így ő az élet nélkülözései ellen segítséget keresve, visszatér a bűvészethez, ehhez való könyveket s eszközöket vásárol. Csillag-jóslásbeli tudománya segítségével megállapítja, hogy a szellemek hozzá hajlandók; néha hangokat hall, lángokat lát, mik e feltevésében megerősítik. De még nem meri megidézni a szellemeket.

Végre elég erősnek érzi magát s Várad mellett egy erdőben — olyanforma jelenségek közt, mint Faust — felidézi a sátánt. A másnap déli megjelenés a Schwabtól közlött szöveggel egyezően van előadva; a sátán kívánsága is az ott elmondott öt ponttal egyezik, valamint ehhez mutat hasonlóságot a szerződés szövege is.

A szellemmel, Mephistophelessel való első találkozás a magyar szövegben hosszasan van leírva, mint az eddigiekben láttuk. Meph. csakugyan szürke-barát ruhájában jelenik meg. Elpanaszolja, hogy szolgává lett; de fejedelme parancsára jól fogja szolgálni Hatvanit. Említi az „izzó bosszút“ is, melyet majd állanak rajta, ha a kitűzött idő letelik. Bízta Hatvanit, hogy mindent megszerez neki, a mit csak kíván, a fejedelmek asztaláról, pinczéből és pénzes szekrényeiből. Hatvani visszaútasítja a lopottat; de végre mégis bele nyugszik, hogy ne tekintse azt, mi módon kerül valami a birtokába, csak élvezze. Szépen beszél Meph. e tárgyalások közben a magok tehetetlenségéről, teremtésre képtelen voltáról. „A pokol egy fejedelme sem képes mást teremteni, mint semmis fényt, látszatot;

a gyümölcscesel, melyet számodra teremt, nem olthatod éhedet, a bor, melyet előtted haboztat, nem oltja el szomjadat, az arany, melyet számodra ad, csakhamar annak mutatkozik, a mi valóban: értéktelen szén, száraz levél, piszok. Hesperia lége lengedezend körülötted vegyítve India jó illatával, minden világrész virágai üdvözölendek színpompájukkal — de ne reméld, hogy állandó lesz e dicsőség, álomként múlik az el s nem egyéb, mint érzéki csalatkozás“. De azért ígéri a világ valódi javait is, csak ne kérdezze Hatvani, hogy mikép jutott hozzá?

Még ugyanazon este visszahíja Hatvani Mephistophelest, ki már „az azon korbéli szolgák mezében“ jelenik meg s szolgál gazdag vacsorával. Ennek tanácsára visszahíja Hatvani elpártolt czimboráit is, kikkel azután még zajosabb életet folytat, mint előbb, mert „olyan diákos s akadémiai városban, milyen Nagyvárad volt, (az őskorban?) nem volt hiány fiatal, életkedvvel telt férfiakban!“

Hatvani pazar élete gyanút ébreszt a szomszédokban (mint Schwabnál), kik tudják, hogy a föld és a kert műveletlenül hever s így jövedelmet sem adhat. Mephistopheles, hogy az emberek beszéde a hatóságánál is gyanút ne ébreszsen, ismét rendbe szedi az elhanyagolt birtokot. — Hatvani gondolkozni kezd a maga életmódjáról s megútálja. Ekkor Meph. játékra csábítja; de a veszteségek fedezésére nem tud elég pénzt teremteni elő s így a játék abbahagyását kívánja Hatvanitól. Ez nagy haraggal követeli a szerződés felbontását az alvilág fejedelmétől; de ez az ég urától származandó büntetéssel fenyegeti Hatvanit, úgy hogy ez lecsendesül. Ezután különböző dolgokról beszélget szellemével, s nagy utazásokat tesz, melyekből hirtelen tér vissza Váradra. E beszélgetések tárgyai s az utazások itt csak meg vannak említve, de leírva nincsenek.

A következő szakasz azt az ismeretes történetet beszéli el, hogy mikép viszi el Hatvani Münchenbe, a bajor választó fejedelem nászünnepejére a váradi akadémián tanuló három külföldi bárót.

A X. szakasz az Erfurtban együtt levő pajtások meglátogatását beszéli el, általában úgy, a mint láttuk. De új benne Hatvaninak a gazda fiának közlésére adott az a felelete, hogy „a szegény pára“ (t. i. a lova) „régén nem evett már, mert egy éve is lehet annak, hogy Prágában az akasztófa alatt feküdt“, — valamint az erfurti és prágai kapuőröknek a kapun keresztülugró fekete lóról és lovasáról szóló elbeszélése.

A XI. a nagyváradai püspök pinczejében tett látogatást (avval a pótlással, hogy itt a kaland végén maga a püspök menti meg szorult helyzetéből a pinczemestert, tréfásan kérdezősködve tőle a fára jutása okairól), — a XII. a zsidó, a XIII. a lókupecz megcsalását, a XIV. a diószegi kastély pinczejéből egy nagy hordó felhozását mondja el, a lényegesekben a Schwab-féle szöveggel egyezve, de — mint látjuk — magyar földre tévén a színtért.

A következő szakasz már Debreczenben mutatja be Hatvanit, mint tanárt a kollegiumban, ki tanítványainak épen úgy megmutatja Homér hőseit Polyphemussal együtt, mint Faust Wittembergben (Schwab, 611. l.), vagy a Faustkönyv 1590 diki kiadása szerint (i. h. 287. l.) Erfurtban. Polyphem a magyar szöveg szerint is úgy tesz, mintha nem akarna eltávozni s a tanítványok megijednek és nem kívánnak több ilyen mulatságot, mint az utóbb említett szövegben. De a tanulóknak azt a nem igaz előadását, hogy az óriás kettőt közülök már felfalt, csak a Hatvaniról szóló s most tárgyalt mű említi. A szakasz végén az is el van mondva, hogy a deákok beszédére a papság fellázad Hatvani ellen s dr. Klingert, a Ferenczrendiek gárdiánját küldik ki, hogy vegye ki az ördög hatalma alól; de sikertelenül. Ekkor a tanács kiutasítja Hatvanit Debreczenből, de a mikor neki tetszik, ismét visszatér. (Ez a részlet megvan az 1590-diki Faustkönyvben is, elbeszélve az idézett helyen, 294—295. lapokon, mint fentebb láttuk. De beszélnek illet más bűvészekről is. Így egy *Filadelfia* nevűnek Bécsbe való visszatéréséről I. Ferencz idejében).

A XVI. szakaszban azt a bűvös tettet látjuk Hatvaninak, hogy Heilbronnban a teheneket úgy megbabonázza, hogy nem csak a csordáról haza menet, hanem az istállókban sem bögnek. Az emlegetett két szövegben nincs meg.

A XVII. a szivárvány megfogását beszéli el, melyet az előbb tárgyalt magyar fordításban s a Schwab gyűjteményében is megtalálhatunk (utóbbi helyen a 614. lapon). Hatvani Nagyváradról Kolozsvárra utazik, s a Feketető feletti sziklahegyen álló várban megy végbe a varázslás. Csakhogy Hatvani nem akar felülni a szivárványra, nem úgy mint Faust.

A XVIII. elbeszélés szerint Biharra megy Hatvani egy beteg úri ember meglátogatására s úgy történik aztán az az ismeretes eset, hogy a paraszt ember lovai lerogynak s a kerekek elrepülnek.

A XIX. a szekér széna, a lovak stb. megevését mondja el, mely a többi szövegekben is megvan; de ezek nem említik azt, hogy a bíró — azt gondolván, hogy a panaszt tevő ember őt megesalta — erre huszonötöt veret.

A XX. szakaszban a vendéglős fiát nyeli le Hatvani (Schwabnál és a magyar fordításban is) s a kályha megé varázsolja.

A XXI-ben három diák öt csizmadia-legény ellen küzd s nem öt diák hét deák ellen, mint az 1587-iki Faustkönyvben; de az eredmény ugyanaz.

A XXII-nek tárgya, a Lipszéban Campegius bibornok tiszteletére a levegőben rendezett vadászat, az említett szövegek közül csak Schwabnál van meg (622—623. l.); de itt Faust nem mutat fel olyan eredményt, mint Hatvani, ki „felséges tizenhatágú szarvas“-t ajándékoz a bibornoknak, melyet a levegőben ejtett el. Faustnak megmondja a bibornok, hogy miért híja Rómába („er gedachte sich seiner als Wahrsagers zu bedienen“), míg Hatvaninak csak általánosságban beszél. A leírás a magyar szövegben részletesebb mint amott.

A XXIII. olyan dolgot említ, melyet az eddigi szövegekben szintén nem láttunk: mikép varázsol Hatvani egy egész megyebeli vadat és madarat egy Tisza-menti nagy úr birtokára, illetőleg vadaskertjébe, hogy ez úr pártfogását megnyerje; de vad és madár eltűnik a Hatvani halála után. Ilyen és hasonló módon nyeri meg a nagy urak pártolását, kik viszonzásul üldözni nem engedik.

A következő két elbeszélés (XXIV., XXV.) ismét Debreczenben játszik, hol Hatvani, úgy látszik, a kiutasítás daczára is hosszasan időzik s épen a polgármester előtt is visz végbe varázslatokat; az előbbi szakaszban (XXIV.) ugyanis friss gyümölcsöt szerez a polgármesternének tél közepén, az utóbbiban tündérkastélyában vendégli meg debreczeni jóakaróit. (Faustkönyv 44., 44a.) A polgármesterné állapotáról itt is van szó; de a polgármester már nem olyan kíváncsi, mint az anhalti gróf s nem kérdezősködik a szőlő és gyümölcs eredetéről. A Hatvani kastélya itt bővebben van leírva, mint akár a német népkönyvben, akár a magyar fordításban és sok vonásban el is tér ezektől; de a lakomát magát meg ezek adják bővebben. A Hatvani mulatsága véget ér a lakomával mint a Fausté is a népkönyv szerént; de a magyar fordításban, mint láttuk, még patakot is varázsol Faust a termen keresztül.

A következő három történet (XXVI—XXVIII.) Schwabnál is megtalálható. (623—626 l.) Az első közülök a Faustkönyvben is (33.), csakhogy ott V. Károly császár szerepel. A Schwab szövegével nagyjában egyező magyar mű ettől is mutat eltéréseket. Így például Hatvani eloltja a gyertyákat s ismeretlen nyelven mondott szavakkal idézi fel a világhódítót, holott amott Faust kimegy a szobából s Mephistophelesnek ad parancsot az előidézésre. Itt magas termetű a felidézett hős uralkodó, ott „nicht gross von Person.“ Itt jutalmúl Hatvani „nyakába nehéz arany lánczot akasztott“ a császár; ott csak annyi van mondva, hogy: „er bedachte der Schwarzkünstler mit einem recht kaiserlichen Geschenke.“ A második történet a császár hálószobájának kertté varázslásáról szól, némi eltérésekkel. A harmadikban azért idéz elő Hatvani égi háborút a császár asztala felett, és ennek biztatására, hogy a kételkedő udvaroncokat — kik a császár hálószobájában történt változást nem hitték — művészetéről meggyőzze. Amott ez a cél nincs kifejezve s a részletekben is van eltérés.

A lovag fejére a szarvas-agancsot azért varázsolja Faust, hogy tréfát, mulatságot szerezzen vele; Hatvani pedig, hogy az ő bűvészetéről kicsinylően nyilatkozót megbüntesse. A lovag bosszúja s a varázslónak az előidézett lovagokkal való védekezése szintén megvan a Faustkönyvben is (35.); de ebben nincs szó a lovag és fegyverek ajándékozásáról, melyek a folyóban szalmakötegekké, illetőleg szalma-szálakká lesznek; ellenben ott azt a büntetést méri Faust a lovagra és embereire, hogy egy hónapig kecske-szarvakat, lovaik pedig tehén-szarvakat hordanak.

A XXXI. a négy bűvész mesterségének csúffá tételét mondja el, mi az emlegetett szövegekben is megvan. Faust a frankfurti, Hatvani a debreczeni vásár alkalmával viszi véghez ezt a tettet, melynek indító okát a most tárgyalt műben látjuk legjobban kifejtve.

A XXXII-ben Hatvani egy kolozsvári vendéglős házába küld kísértetet, mivel ez neje elcsábításáért avval állott rajta bosszút, hogy kitiltotta a házából. Ehez hasonlót találunk az előbb tárgyalt magyar fordításban (18—19. l., csakhogy itt, mint láttuk, barátokról van szó, kik nem akarnak Faustnak jó bort adni); ez a részlet fordításául tekinthető annak, melyet a német népkönyv bevezetése 150—151. lapjain Gast J. baseli prot. lelkész „Convivales semones“ cz.

műve II. kötetéből idézve találunk. A magyar fordítás azt mondja, hogy a kolostorból „istálló és birka akol lett;“ az idézett helyen csak az elhagyatottság van említve, valamint az is, hogy ha barátok mennek bele, ismét előáll a szellem. (V. ö. Goedeke 108. sz. schwankját.)

A. XXXIII. ugyanazt az eseményt mondja el, melyet a Schwab gyűjteményének 626—628. lapjain is megtalálhatni, magának a rabszolgaságból Faust által megszabadult lovagnak elbeszélése nyomán.

A XXXIV. szakaszban Hatvani háztartásáról és tanulmányairól van szó. Háza kívül egyszerű, de belől rendkívül fényes. Kertjében folyvást nyílnak a virágok s érik a gyümölcs. Várad marad állandó tartózkodási helye. Inasát e szövegben is Vagner Kristófnak hívják; biharmegyei pap fia, kit atyja szigorúsága juttat Hatvanihoz. Ez lesz aztán bizalmasa s egy külön szellem-t is kap, a majom-alakú *Fajd*-ot (a német szövegekben: *Auerhahn*). Van H.-nak még egy nagy kutya alakú szolgáló-szelleme is (Praestigiár), melyet egyszer három évre a váradí prépostnak enged át (Schwab szerint 621. l., egy halberstadti apátnak; a szellem neve is ugyanaz.) De e Praestigiárnak nem minden tulajdonsága van meg egyenlőn mind a két szövegben. Kalendáriumot csinál Hatvani, melynek jóslásai beteljesülnek. Nagy ritkán orvosi gyakorlatot is folytat; de „nem örvendezett a jóltevésben“ és „nem volt szüksége rá, hogy becsületes úton szerezzen pénzt.“ Ezek mind olyan adatok, melyek a tárgyalt különböző művekben megtalálhatók, ha nem így együtt s nem ilyen módon kifejezve is.

Megtérő szándéka, ennek a jó öreg szomszédától való előmozdítása, a rossz szellemmel ellentétbe jutás, a gonosz hatalmába visszakerülés s a szomszéd üldözése szolgál a következő két rész (XXXV. XXXVI.) tárgyául (Faustkönyv 52. 53. — Schwab 618 s köv. l., hol az öreg szomszédról az a monda is van említve, hogy ez a *hűséges Eckart volt*.) Ez a szomszéd különben a népkönyv szerint „ein Christlicher frommer Gottesfürchtiger Arzt und Liebhaber der H. Schriff“ — míg a Hatvani szomszédja „nem volt épen tudós és magasb műveltségű ember.“ A larmájával őt megrémíteni akaró ördögnek olyan kevés félelemmel, sőt tréfásan beszél ez a jóindulatú egyén, mint a hogy egy paraszt ember a Goedeke 143-dik schwankjában azt tűzi ki harmadik feltételül az ördögnek, hogy kössön gör-

csöt lehelletére. Az öreg ember halála csak a magyar szövegben van említve, a másik kettőben nincs.

A XXXVII-ben „Hatvani kéjteljes élete“ van leírva, mint a Faustkönyv 46—48. szakaszaiban, Schwab 629—632. lapjain. Eltérések itt is fordulnak elő.

A XXXVIII. elbeszélés az ismertetett szövegek közül csak Schwabnál van meg. A másik kettő nem említi. E szerint Hatvani is volt egyszer hajlandó tisztességes házasságra, megszeretvén egy szomszéd boltosnak szép és becsületes szolgálóját. De az ördög ellensége a tisztességes viszonynak (tudjuk, kikötötte a kötelezvényben is), a leány pedig a becsület útjáról nem akar letérni. Így tehát, bármily haraggal szidja is Hatvani Mephistophelest és ennek fejedelmét, visszaesik ezek hatalmába s előáll a Helenával (a népkönyvben még hét ördögi nővel is) való viszony, melyet a magyar szöveg — kivált Helena testi szépségét — nagy részletességgel ír le.

Az XL. szakaszban Ilonával és fiával (kit itt is „újongva szoríta szívéhez“) „a dél egyik távol és szép országába“ megy, mi az említett szövegekben nincs meg.

XLI. Hatvani, tiz évi távollét után végrendeletet tesz, Vágnert tévén örökösévé, mint Faust. (Schwab: 636—638 l., Faustkönyv 60. 61. szakasz.) Csak a fő dolgokban egyeznek.

XLII. Lucifer felmondja a szolgálatot. Hatvani kesergése. (Schwab 638—639. l., Faustkönyv 62—65.) A Schwab szövegéhez is csak kevés hasonlóságot mutat. Így a következő szakasz is, melyben a Vágner meghívására Fausthoz menő tanítványok viszik a papot. Ennek beszéde is más. A Faustkönyv nem említi papot.

A XLIV. rész Hatvani tépelődéseit tünteti fel, melyek által az öngyilkosság gondolatához jut. Elő is veszi a mérget, de ismét elveti. Schwab is említi az öngyilkosság szándékát; de a kedély-állapotot nem rajzolja olyan hosszasan, mint ez a szöveg.

A következő részben a pappal folytatott második beszélgetést találjuk, elég terjedelmesen s olyan gondolatokkal, melyek a tárgyalt szövegekben nem találhatók.

A XLVI-ban előadott „különös jelentés“, a leírt alakokkal s a fejedelmi ifjúval, ki lángoló pallost tartva kezében, Hatvanit bűbnátra szólítja fel: szintén egészen új.

XLVII. Hatvani végnapjai közelednek. A derék pap átlátja,

hogy Hatvaninak hiába igyekezett lelkére beszélni; de legalább imádkozók érte. A sátán is figyelmezteti Hatvanit a következő éjjele, mint halála idejére. (Faustkönyv 67. szakasz eleje; Schwab 618—619. l. evvel nem egyeznek.)

XLVIII. „Hatvani rettenetes vége és temetése.“ Itt is ismételve van Hatvaninak tiz évig tartott távolléte. Az események színtere, mint az előbb említett három szövegben a Wittemberg melletti *Rimlich* falu, itt a Várad melletti *Püspöki*. A papról a történet elején nincs említés téve; de később evvel mondatja el Hatvani élete történetét a jelenlevő barátainak, mit a két német szövegben ő maga tesz meg. A végső jelenet részletei általában egyeznek a többi szövegek előadásával; de ezekben a Faust barátai lefeküsznek s úgy kelnek fel a nagy lármára, míg a Hatvani barátai tovább is együtt maradnak s hallgatják a pap elbeszélését, melynek végével az éjféle óra ütésére (a Faustkönyvben és a magyar fordításban 12 és 1 óra közt) a nagy zivatar s Hatvani rettentő halála is bekövetkezik. A holttestet itt is, mint Schwabnál, lepedőbe takarva s az eltemetésre, mint a fogadóban szelűtés következtében meghalt tanuló temetésére a közeli lelkésztől engedélyt kérve, takarítják el. A holttestről itt már az van mondva, hogy „minden csontja össze volt törve és arca teljesen ismeretlenné téve.“ A sír felett nagy szelűvész kerekedik. A papnak az ördöghöz intézett rövid beszéde már nincs meg Schwabnál.

Végül Vágner öröklése s Helena és Jusztinus eltűnése van említve.

IV.

Legérdekesebbek ránk nézve azok a feljegyzések, melyek Hatvani István debreczeni professor bűbajos tetteit adják elő (Vasárnapi Újság 1872. 13—15. számaiban) s Jókainak ugyanarról szóló s „A magyar Faust“ cz. népregéje. Az előbbit fordításban közli, Hatvaniról szóló értekezéssel, Heinrich Gusztáv az „Ungarische Revue“ 1886-diki (VI.) kötetében.

Az idézett helyen található események már nemcsak a Faust ismeretes tetteinek magyar nyelvű kidolgozásai, mint azok, melyeket a legközelebb ismertetett műben láttunk, hanem a valósággal létező Hatvaniról — részben tanulóktól, részben a néptől — költött

és pedig a Faust monda hatása alatt költött események. Ezekben tehát akárkit tekintünk szerzőnek, mindenesetre magyaros felfogást látunk, mely a Faust jellemét a hazai s kivált debreczeni viszonyokhoz képest módosította s úgy alkotta meg Hatvani professornak, mint bűbajos tudósnak képét.

Lássuk tehát a bűvös magyar tudósnak tetteit, a Vasárnapi Újság említett helyéről, a hol Kazinczy Sámuelnek, e feljegyzések írójának kis műve nyomán közli Szilágyi István. Egy-egy tekintetet azonban vessünk a Jókai művére is, mely az eredetitől több — és néhol fontos — eltérést mutat.

Az említett Kazinczy-féle „töredékek“ Hatvani csodás hatalmáról szóló fejezettel kezdődnek, melyben az van elmondva, hogy neki könnyű volt szélvészt és fergeteget idézni elő, épen úgy, mint ezeket eloszlatni; varró-tű fokán keresztülbujni, szalma-szállá változni, — levegőbe repülni vagy a földbe süllyedni: előtte nem volt nehéz feladat.

Anyja, e fia születésése előtt, „szüntelen hétfejű sárkánynyal álmódózott.“ A gyermek Hatvani nagy örömmel hallgatja a meséket s már tíz éves korában sok boszorkányos dolgot tud. Az iskolák végzése után még jobban felébred a mágia utáni vágya.

A II. szakasz szerint a czegléd-útczai temető kereszútján, miután a földet hétszer dobantotta meg Hatvani, egy nagy kigyótól kapja a fekete könyvet, mely által a rab lelkeket felidézi, előbb teljesen lehetetlen három kívánságot gondolva ki. Jókai szerint egyik baseli tanára, ki a „Hermes lánczá“-nak egyik tagja volt, hagyja Hatvanira, mint kedves tanítványára a bűvös hatalmú „Poëmander“-t, melynek titkos része felnyitása által elő lehet idézni a szellemeket. Hatvaninál tehát nincs mindig kéznél egy szolga-szellem, nem úgy mint Faustnál Mephistopheles. Láttuk, hogy némelyek szerint Faustnak is van több is, úgy hogy másnak is ad (I. feljebb a Faust-könyvhöz való bevezetést.)

Következő tette Hatvaninak az, hogy a bíró pompás ebédje után ő is meghíja az egybegyűlteket. Hogy ezek kételkedve fogadják a tanár meghívását, sőt némelyek gúnyolódnak is: gondolható. De aztán kellemes meglepetésben részesülnek; mert — bár a kémény nem füstöl s a tűzhelyen hat pár czirnos macska ül, a házi gazda pedig vendégei megérkezésekor is könyvet olvas — a fejedelmi ebéd,

a díszes teríték s mindenki számára külön rendelt inas: egész nagy-úri színezetet adnak a jelenetnek. Az ebédlő falai gyümölcsöt is teremnek; de nem lehet belőlök szakítani, mert az ezt megkísérlő asszonyok férjök orrát, illetőleg fejét csavargatják, úgy, hogy ezek fájdalomban felkiáltanak.

Ilyen formán van leírva Jókainál is, csak hogy itt a megvendéglést az asszonyoknak később említendő megtréfálásáért engesztelésül találja ki Hatvani. Az ugorkának és úri töknek a férj orrával vagy fejével való közeli viszonyára nézve emlékszünk a Méhner kiadásában megjelent Dr. Faust ide vágó elbeszélésére, melyben a szőlőfürtöket levágni akaró vendégek azt tapasztalják, hogy voltaképen egymás orrát fogják. Láttuk azt is, hogy Faust a népkönyv szerént is vendégl meg egy társaságot (44. a.), de fényes palotában, mely azután leég; valamint hogy az ő lakomája is fejedelmi asztalokról kerül néha (46.)

Az az esemény, hogy a lovak előtt fél lépésnyire lecsapó mennykövet előre megérzi s a kocsit megállítja: eddig ismeretlen, de olyan adat, mely azt akarja kitüntetni: mennyire ismerte H. a természet erőt.

A következő V. szakasz azt adja elő, hogy az ördög a Hatvani tanítványait egymásután többször felrendeli praelectióra, éjfélre; de azok az áltanár kilétéről meggyőződván, a Luther énekével elúzik s úgy nem kerülnek hatalmába. Jókainál részletesebben ki van dolgozva. Ez az esemény ismeretes Arany János „Hatvani“ cz. költeményéből is, melyben a felfedezés nem a Hatvani útasítása nyomán a küszöbre hintett hamu, hanem az ál-tanártól elejtett kréta által történik, melyet egy kis deák felvesz s a lólábat meglátja. Így kezdik aztán rá az éneket „merész hangon, őszinte hitben.“

Pater *Vaniloquens*, ki itt mint csak a testieknek élő, az ablak alatt elmenőket is térítgető barát van leírva, Jókainál dominikánus, hi Hatvanit is megszólítja, mint eretneket; de aztán úgy jár, mint a Faustról szóló különböző szövegekben a lovag: szép és nagy szarvai nőnek, melyek miatt a fejét sem húzhatja vissza az ablakból. Ez a részlet is sokat nyert a Jókai kidolgozásában.

A VII-dik elbeszélés tárgyát, a hazajáró lélek nyugalma megszerzését, már szintén nem találjuk meg Faust eddig tárgyalt szövegeiben. Ebben is eltér Jókai a Kazinczy S. előadásától, a mennyi-

ben a vaddisznó alakjában megjelenő gonosz lélek nem a feljáró asszony csontjait, hanem a saját bőrét hagyja a sírnál s így Hatvani arra ül és nem a csontokra, stb. De még jobban eltér ettől a szövegtől a Jókaié az által, hogy ez esemény előzményéül egész kis „érzékeny“ történetet mond el, mely a Hatvani jellemét más oldalról is megvilágítja.

Jókai szerint ugyanis az a Veronka, vagyis annak a lelke jár haza, kit Hatvani régebben szeretett, de a kit szülei, míg ő külföldön jár, egy hentes mesterhez adnak nőül s mire Hatvani hazakerül, már két fia is van. A fiatal professor elég vigyázatlan volt abban, hogy a fiatal asszonyt megátkozta: „vigye el az ördög!“ És az átok beteljesedik rajta. Nagyobbik fia elvágja síró öcscsének torkát, azután ijedtében a sütő kemenczébe búvik. Az anya kenyeret akar sütni, a kemenczébe bűtt gyermeket nem veszi észre, befűt s a gyermek meghal; már későn veszi észre a bajt s kétségbeesésében felakasztja magát. A hazaérkező férj — látván a dolgok állását — fájaldalmában szörnyet hal. Hatvani sírkövet csináltat s a felíratra jutalmat tűz ki. Egy *Bóta* nevű együgyű diák írja a legjobbat (az ördög segítségével, kitől azonban Hatvani megszabadítja), mely így bangzik:

Infans ut vervex, puerulus, nupta, maritus

Cultello — flamma — fune — dolore cadunt.

Ennek az asszonynak szerez tehát nyugalmat Hatvani az apa kérésére.

De érdekesek ezek a részletek azért is, mert érdekes hasonlóságot mutatnak Goedekének már említett schwank-gyűjteményében levő 17. és 18. számú „Unglück über Unglück“ című elbeszélésekkel (valamint többé-kevésbé a 15. és 16. számúakkal is). Mind a kettő a zimmerni krónikából van véve. Tartalmok különbözik a Jókai előadásától annyiban, hogy három gyermekről van bennök szó, kik közül a legkisebbet épen fűrészti az édes anyja, mikor a két nagyobb lármáját meghallja s azokhoz szaladván, a kicsi a vízbe fúl. Az előbbiben, a 17. számúban, az anya s a nagyobbik fiú életben marad; de a gyermeket egy öreg gróf vádjára törvényszék elé állítják. Azonban a próbául elébe tett fényes pénzdarab és egy alma közül az almát választja s így átlátják gyermekiesen ártatlan voltát és szabadon bocsátják.

Jobban hasonlít a tárgyalás alatt levőhöz a 18. (és 15.) számú,

melyben a két nagyobb fiú egymást öli ugyan meg, de a legkisebbik gyermek a fürösztő vízbe fül, mint amott; az anya felakasztja magát, a férj pedig bánatában hal meg. Még további hasonlóság mutatkozik annyiban, hogy a mint Hatvani díjat tűz ki a felíratra, itt egy püspök tudja meg a dolgot s jó egyházi adományt ígér annak, a ki a gonosz tett elkövetőjét megmondja. A hogy aztán az együgyű *Bóta* az ördög segítségével írja a legjobbnak talált epitaphiumot: itt is az ördöggel szerződik az ugyanazon falubeli egyházfi (a 15. ben egy pap), hogy a tettet jelentse meg neki s csakugyan ennek befolyása alatt mondja el az eseményt a következő sorokban:

Vervex et pueri, puer unus, nupta maritus

Cultello, limpha, fune, dolore cadunt.

Ugyanílyen esetet említ Weber, Demokritosz III. kötetének 344. 345. lapjain, avval a különbséggel, hogy a testvérét meggyilkoló fiút maga az anya szúrja le. A distichon itt így alakul:

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus

Cultello, lympha, fune, dolore cadunt.

E kis kitérés után haladjunk tovább a Hatvaniról szóló feljegyzések tárgyalásában.

A következő VIII. elbeszélés azt adja elő, hogy Hatvani elveszti a kis bűvös könyvét, melyet egy bizonyos *Nagy Lőrincz* megtalál s belőle sok titkos szert olvas. De végre ráakad Hatvani s elveszi tőle. E titkos szerek közül hatot (az eredetiben hét van, a nyolczadik darabban marad) Jókai is közöl némi eltéréssel, és magyarázatokkal arról, hogy: kinek volna jó az a szer.

IX. helyen a víz-árasztás jelenete van elbeszélve. A „Fejérlő“-ban tartott multság alkalmával bizonyos Bartáné asszonynyal keveredik vitába Hatvani arról, hogy a tiszta lelkiismeretű ember is elpirul. Az asszonyok ezt nem tartják igaznak. Ezért árasztja aztán a vizet Hatvani a szobában; de a szakasz végén levő jegyzet szerint mégis kétes maradt az eredmény, a mennyiben most sincs eldöntve, hogy a nők — bármennyire féltették is ruhájokat — elpirultak-e? Láttuk, hogy ilyen csínyt Faust is követ el a Tamás Péter-féle fordítás szerént (21. 22. l.), csakhogy ott nincs meg az a czélzata, hogy ezt az igazságot ilyen drasztikusan bizonyítsa be Faust. Jókai ez elébe is tesz egy kis magyarázatot. Az esemény ugyanis,

ő szerénte, a Bartha Ferencz uram bíróvá választatása öröme adott táncmulatságon folyik le, hol Hatvanit maga a főbíró né hívja táncolni; de minthogy ehhez nem értett, „szörnyen elpirúlt“. Így kezdődik aztán meg a vita a főbíró né azon megjegyzésére, hogy: úgy elpirúlt „mintha valami bűnben találtatott volna.“ A víz-áradás aztán, mely a Hatvanitól feldöntött palaczkból származik, bebizonyítja az asszonyoknak Hatvani állításának igaz voltát, mert mindnyájan elpirúlnak, holott semmi bűnt sem követtek el. Ez után történik aztán a Jókai előadása szerént Hatvaninak az a vendégsége, melyet fentebb láttunk.

A X. számú elbeszélés azt a kalandot mondja el, hogy a város főbírája Sámsonba menvén kocsin, találkozik Hatvanival, ki szintén oda igyekszik. Fel akarja ültetni kocsijára; de a búbajos azt mondja, hogy nagyon siet s nem ül fel, hanem hat lovat, szekeret rajzol a porba s ezen jóval hamarabb ér a célhoz, mint főbíró uram. Hazajövet épen úgy megelőzi, min a főbíró nagyon csudálkozik, mert mindig vigyázta, még sem látta meg Hatvanit. — Faustnak, mint láttuk, a rajzolgatással sem kell vesződnie, csak köpenyegét teríti ki, hogy a három fiatal gróft Münchenbe vigye; vagy Mephistophelest nyergeli meg, hogy Prágából Erfurtban levő barátait meglátogassa s még reggelig vissza is térhessen. De ehhez hasonló esetet nem láttunk róla.

A következő XI-dik részben az van előadva, hogy egyik jó tanítványát, minthogy ez mint professort szólítja meg, úgy kér orvosságot tőle: kiutasítja a szobájából, hogy majd menjen vissza s úgy beszéljen vele, mint orvossal. Ez megharagszik, a bűvös könyvet ellopja, de a szellemeknek nem tud olyat parancsolni, a mit nem teljesíthetnének, sőt utolsó parancsa következtében őt magát is szétépik. Hatvani bűvös gyűrűje által megsejti a bajt, haza siet, a szellemeket megfenyíti, a széttépett testet összerakhatja, két szellemet rendel a testbe s a másnap kezdődő vizsgálatokon az így felélesztett tanuló kitűnően felel (különben is a legjobbak közé tartozott). De egyik társa, ki az elbeszélésben a bosszúállás tervétől el akarja téríteni, egy hozzá intézett kérésében Isten nevét említvén, a gonosz szellemtől lakott test összeomlik. Hatvaninak egy ökölcsapására azonban mindenki elfelejti ezt az esetet s a vizsgálat folyik tovább.

Jókai is feldolgozza ezt, csakhogy a magát sértve érző s bossz-

szűállást kereső tanuló mellé nem említi azt a másikat, a melyik csillapítani igyekszik. A szellemek megfenyítését is rövidebben adja. A vizsgálaton a már említett *Bóta* ül a felelevenített tanuló háta megett. Az elbeszélés fő alakja itt csak *Fűzesinek* van nevezve; Jókainál ez a Veronka testvére s ezért, meg jó tanuló voltaért, lesz Hatvaninak „kiváló kedvencze“.

Hatvani jó szíve tűnik ki abból az esetből, hogy szegénységre jutott atyjafiát a mindig visszatérő garassal megsegíti. Ezt rövidebben, a mindenéből kipusztult embernek gúnyos leírása nélkül, találjuk meg Jókainál. Faustról ilyen esetet nem tudunk. Ő magát is alig győzi pénzzel, a nagybátyjáról rá maradt vagyont is eltékozolja, nem hogy másnak adna.

A XIII. és utolsó szakasz Hatvani halálát adja elő. Megérzi halálát; balkeze kisújjával bűvös kört ír ágya mellett (a falon) s bűbajos füstöt gerjeszt. Ezután két galamb repül a házra, egy kis fehér keletről s egy nagy fekete nyugatról. Ezek harezra kelnek s a kis fehér megöli és felfalja a nagyobbat. Erre nagy sikoltás, kacaj, lánczcörgés stb. hallatszik s a Hatvani ágyát üresen találják. „Hihető, hogy az ördögök ragadták el“, mondja a Kazinezy-féle szöveg, míg Jókai kétségesnek nyilatkoztatja ki, hogy „a rossz szellemek ragadták-e el, vagy a jók“. Itt mind a két szövegben rövidebb s nem olyan borzasztó a Hatvani halálának leírása, mint a Fausté.

Ez elbeszélés után közli Jókai előbb a magyarázatot a mindent meggyógyító csoda-szerről, a 32 levelű bűvös könyvről, stb. majd az egésznek kritikáját, mely — Hatvani önéletírása, jegyzései, Naszályi János búcsuztatója stb. alapján — a bűvösség vádjá s a jó vagy rossz szellemeiktől való elragadtatás gyanúja alól igyekszik felszabadítani a mi Faustunkat.

Nekünk, hogy a történelmet és mondál össze ne zavarjuk, hogy egyikre a másik mértékét ne alkalmazzuk, elég annyit tudnunk, hogy Hatvani professor történelmileg létezett alak, ki külföldön is tanult és tisztességet szerzett magának és nemzetének; hogy theologus, orvos és természettudós volt, ki gyógyításai (Heinrich G. i. h. 783. lap) s a természeti erők mély ismerete alapján „bűvös“ nevet szerzett a nép előtt, mely róla olyan eseteket beszélt, a melyeneket éppen most láttunk. Mert talán nem tévedünk nagyon, ha

ezeket a feljegyzéseket, melyek itt a Kazinczy Samu neve alatt jönnek elő, a népnek tulajdonítjuk, vagyis szerzőjének a népet tartjuk. Mert hiszen arra, hogy ezek „kitaláló“-ja nem maga Kazinczy S. volt, igen fontos bizonyítékot hoz fel Szilágyi István e „töredékek“ bevezetésében (i. h. 13. szám), mikor azt mondja: „hogy azonban a „kitaláló“ nem egészen ő: azt onnan tartom valószínűnek, mert öreg emberektől hallottam e töredékek nagyobb részét elbeszélteni, a kik ezekre úgy hívatkoztak, mint a melyeket ők is még gyermek korukban hallottak“.

És, tovább menve, talán abban sem tévedünk, ha a Faust és Hatvani közti különbségnek, utóbbi józanabb ördögösségének (hogy így fejezzem ki), alapját a magyar nép csendesebb természetében, talán kevesebbet hívő, de józan gondolkozását a hit dolgában is el nem veszítő voltában látjuk. A mely nép a csudák látására nem bír sok hajlandósággal, az bizonyosan nem fogadja be azokat a különös eseményeket, melyeket Faustról hallhatott; nem tűnteti fel olyan élénk színekkel az isteniektől való elpártolást, mint a Faustról szóló mondában láttuk.

Hatvani a népmonda szerint is tudományosan képzett egyén, theologus és orvos, mint a történelem bizonyossága szerint. De a tudás vágya nem olyan erős benne, hogy érte az isteni kegyelmet megvetvén, a theológiát megútván, a gonosz szellemekkel szövetkezzék s azoknak adja el lelkét, testét. Igaz, hogy itt is van szó az ördöggel való viszonyról, az ördög szolgálatairól, segítségéről. De a bűvös könyv s így a varázsló tudomány is, mint láttuk, egyik szöveg szerint egy kedves tanárának ajándéka, — de ez az eredeti feljegyzések szerint sem határozottan lelke eladásának jutalma, a mennyiben láttuk, hogy az ördögtől való elragadtatás csak „hihető“-nek van mondva.

A gonosz szellem Hatvanival szemben mindig alárendelt szerepben jelent meg. Nem szerződő, tehát nem kölcsönösen jogokkal bíró felek lévén, az ördög nem tehet Hatvanival olyan dolgokat, nem beszélhet vele olyan lenézően, mint Fausttal többször. Itt ő csak engedelmeskedik, Hatvani parancsol. Ha megtöri az engedelmességet, vagy olyan dolgokat készül végbevinni, melyek Hatvani akaratával ellenkeznek (a fiatal asszony haza járása, az éjjeli lezúgások; Jókainál a Bóta versének történetében, stb.): rendreütasítást

kap a bűbájostól, vagy általa másoktól. Hatvani tehát mindig megtartja emberi méltóságát, a gonoszszal szemben való felsőbbségét, úgy, hogy azok a kínos vergődések, az a Mephistopheles előtti mély megalázkodás, melyek Faustnál többször találhatók: a Hatvani egyéniséggel ellenkeznek.

Eltérést találunk e mondában arra nézve is, hogy ennek hőse állandóan egy helyen marad, egy helyen — a debreczeni főiskolában — működik s nem csapong ide s tova, mint például a *Hatvani Imréről* szóló műben és így itt nem jönnek elő olyan esetek, hogy a magyar tanár külföldön (a német császár stb. előtt) mutogassa tudományát, külföldi barátait mulattassa ördöngösségeivel.

Nevezetes különbség Hatvani és Faust közt az is, hogy előbbi nem használja tudományát annyiszor önző céljai kivitelére, mint emez. Láttuk, hogy ez néha csak mulatságot szerez magának és társainak, mint a farsangi tréfák által. Máskor meg is károsít egyeseket (a straszburgi püspök pinczejében, a lókupez, a kölesönt adó zsidó esete); vagy kicsiny okok miatt érezteti nagy hatalmát (a paraszt ember elrepülő kerekei; a szekér széna megevése; a nemes ember fejére varázsolt szarvak). Igaz, hogy Hatvani számára is ellopják a szellemek a török szultán ebédjét, s emiatt a szultán meg is selyemzsinóroztatja szolgálát; de ez a leginkább hasonló vonás Faust-hoz s ez az eset is csak egyszer történik.*) Több jótett felejteti el velünk ezt az egyet is, mint az inségre jutott atyafi megajándékozása a bűvös pénz-darabbal, a tanítványoknak (Jókainál *Bótának* is) megszabadítása az ördögtől, a szegény fiatal asszony megnyugtása, stb.

Más tekintetben is jobb jellemű egyén Hatvani, mint Faust. A monda aggregénynek, a történelem tíz gyermekes család-apának ismeri. De ha aggregény is, semmi esetre sem oly érzéki természetű, mint Faust, kinek a népkönyv nem csak a Helenával, hanem hét *ördögi* nővel való viszonyát is említi.

Tréfái is, a melyeket elkövet, gyöngédebbek. A bíró szekérének elhagyása a porba rajzolt fogat által, a barát homlokára szarvak növesztése, olyan ártatlan dolgok, melyekből az illetőre annyí

*) A ki pedig a törököt károsítja meg, vagy annak tud ártani, az nem vétkezik. „Török vér, hadd folyjon!”

baj, kellemetlenség sem hárúl, mint Faust mikor például a nemes ember fejére varázsolja a szarvas-agancsot. A nők megtréfálása már vastagabb, kivált a mint itt ki van színezve. De ez bizonyosan a deákoktól, vagy magától Kazinczytól beigtatott részlet, azon népkönyv nyomán, a melyet a Mehnernél megjelent mű is követett.

Egy kis tudósos gőg csak akkor mutatkozik Hatvaniban, mikor tőle orvosságot kérő kedves tanítványát kiküldi szobájából, hogy menjen be újra s úgy kérjen tőle receptet, mint orvostól.

Mint hogy ezek szerint másforma Hatvaninak egész élete, működése, mint a Fausté, másforma lesz halála is; a mennyiben nem mint nagy gonosztevő hal meg (egy ilyenhez illő nagy bűnbánattal, a természet felháborodását mutató jelenségek közt), hanem — feltéve a rosszabbik esetet, melyet a krónika-író gondol — mint olyan, kinek halálakor igazságérzetünk inkább azt mondja, a mit a Goethe Faustjának I. része végén a felülről jövő hang: „Ist gerettet!“

Igy változott tehát meg a magyar mondában Faust jelleme s lett egy kevesebb tudományú, de egyszersmind kevesebb rosszat is evő Hatvanivá. Őt is, mint sok más, a debreczeni főiskola adta a magyar tudományosságnak, akár mint professort, akár mint mondahóst vesszük. De ő róla is, mint annyi másról, talán épen Debreczenben lehet legkevesebbet hallani, legkevesebbet megtudni. Annnyit bizonyára nem, mennyi tudományánál, „igaz“ életénél és bűvös híre-
uél fogva méltán megilletné.

IMRE LAJOS DR.

Irodalmi szemle.

Riedl Frigyes: Az egységes középiskola. Budapest, Franklin-társulat, 1893. — Az előttünk fekvő tanulmány a középiskola reformjának kérdését tárgyalja és pedig oly éles bonczoló képességgel, annyi szellemmel és élénkséggel, hogy nemcsak a szakemberek, hanem minden művelt ember élvezettel olvashatja. Nyolcz fejezetben számol le a szerző az *egységes középiskola* eszméjének szükségességével; tanulmányából, tapasztalataiból és erős meggyőződéséből merített argumentumok alapján elítéli magát az egységesítés eszméjét, a gyakori rendszer-változtatást, mint megannyi félben maradt kísérletezést, — s kitzúzi helyökbe a jó tanítás elvét, s ennek alapjául a tanári állás emelését és a tanárok jobb képzését. Igazán a legéletrevalóbb eszmék mellett harczol; mert ha invita Minerva — a conservatívek esetleges többségének ellenére is testté válnék az *egységes középiskola* igéje, a tanítás, tanári állás és tanár-képzés föltétlenül emelendők és javítandók lesznek.

Lássuk az érdekes tanulmány eszmemenetét. Az I fejezetben kikel az író a tanterv-kovácsolás mestersége ellen. Azt hisszük — szól — hogy középiskoláink reformjának súlypontját a tantervkészítésben találjuk fel, s valóságos tanterv-hajsza indul meg a tanügy terén; mindenkinek megvan a maga tanterve, sőt némely embernek több tanterve is van; egy főigazgatónak körülbelül ötven volt; egy pedagógiai folyóiratunk pedig taval két számában *több mint ötven* tanterv-javaslatot közölt. Ime, a tantervek száma szépen szaporodik, de a tanítás eredménye nem éppen. S megfejtí e tanterv-kovácsolásnak az okát is: könnyű dolog és fontosnak látszik, míg a lényeges, a foganatosításra czélzó reformok sok paedagogiai ismeretet és munkálkodást kívánnak; pedig éppen a kivitel, a foganatosítás fő, nem a tanterv.

A II. fejezet a gyakori rendszer-változtatás ellen szól. Még egyet ki sem birunk kellőleg próbálni, s már újjal helyettesítjük, mert a változtatásra okot találni a legkönnyebb, pl. hogy a tanterv hibás; de a hiba kitanulására és megjavítására már nincs idő, mert — akkorra új tanterv hibáiban bukdácsolunk. Tanfériak nyilatkozatainak idézésével bizonyítja, hogy az alapok folytonos bolygatása gátolja a szerves fejlődést; állandóság, folytonosság, tapasztalat ígérhetnek csak sikert. „Még egy hiányos tanrendszer is — szól Tréfort — következetesen körösztlívve, sokkal jobb, mintha a tanrendszer folytonosan változik.“

A tennivaló tehát a meglevőnek javítása, czélszerűvé tétele, de nem a rendszer tövig ható megingatása.

A III. fejezetben az *egységes középiskola* teoriáját kezdi bonczolni. Ez a rendszer az — hiszik szerinte mások — mely a magyar tanügyet végtére is az ígérlet földére vezeti. A mi azonban baj bármely irányú tantervnél, hogy t. i. nagy a száma s még nagyobb boldogtalansága, az itt is baj marad. — A hány ember, annyi egységes középiskola; sőt több az egységes középiskola, mert vannak, kiknek két-három egységes középiskolai tantervük is van. Az emberi találékonyságnak nincsenek határai! Az uralkodó nézet azonban az, hogy az egységes középiskola oly intézet legyen, mely a gymnasium és reáliskola tantárgyainak legtöbbször lehető harmoniában egyesítse. Ezen elv híveinek első érve: a *szellemegység*, hogy t. i. a művelt fiatalság ezentúl egyenlő kiképzésben részesüljön. A műveltség — szól ezzel szemben a szerző — ma már oly sok irányú, hogy egy individuum minden irányban nem érvényesülhet; ennél fogva csak nyereség, ha legalább más-más irányban ki-művelhetik magukat a nemzet polgárai. A szellemegység amúgy sem abban rejlik, hogy minden középiskolai tanuló ugyanazt tanulja, hanem abban, hogy nemzeti és nyelvi műveltsége legyen „egy“, ismerje és szeresse a magyar irodalmat, gondolatait magyarosan, szépen ki tudja fejezni, és megértse, hogy ő nagy ősök sarja és nemzete jövőjének le-téteményese. Az egységes iskola híveinek második érve az, hogy *az új rendszer megkönnyíti a pályaválasztást*, hogy t. i. ma a fiú 10. évében döntünk pályája felett, ezentúl pedig a 14. évben fog ez csak megtörténni, mert az ötödik osztályban válik a középiskola ketté! — Ez az argumentum érhet valamit Németországban, felel meg a szerző, hol az átlépés reáliskolából tudományos egyetemre nehezebb, mint nálunk. Nálunk az átlépés föltételei nagyon könnyűk. De meg egy 14 éves fiú alig fog könnyebben választani a tárgyak között, mint egy 10 éves, mikor még érettségi után is tapasztalunk néha ingadozást. S ha a reáliskola tárgyai a felsőbb osztályokba szorulnak, a fiú hivatottsága egyik vagy másik szakra csak akkor fog világosan kitűnni, ha ezen tárgyakat már tanulja, akkor meg ott leszünk, a hol ma vagyunk. S ha az egységes iskola lemond arról az előnyről, hogy egyik vagy másik irányban intensive fejleszse a tanulót, akkor a ma fennálló kétféle iskola ellentéteit elsímította ugyan, de nem is ad a tanulónak saját czéljára olyan előiskolát, mint az eddigi rendszer. S hogy középiskolának nem elég csak gymnasium, hanem reáliskola is kell, hivatkozik szerző a külföldi és hazai műegyetemi tanárok nyilatkozataira, melyek szerint a műegyetemi szakokra a reáliskola jobban képesít, mint a gymnasium. — Harmadik argumentum gyanánt felhozzák az egységes középiskola hívei, hogy *a mai középiskolák földrajzilag rosszul vannak elhelyezve*. A helytelen földrajzi elhelyezés, válaszol a szerző, tény. De hát minek ott reáliskola, a hol nines növendéke, s minek két gymnasium, a hol

egy is elég. Ezt a bajt tehát ma is meg lehet szüntetni, s ezen az egységes középiskola is csak annyi pénzáldozattal segíthet, mint a mennyivel most segíthetünk.

A IV. fejezetben azokat a nehézséget sorolja fel, melyek mai viszonyaink között az egységes középiskola eszméjének elejtését, vagy legalább elhalasztását kívánják. Ezen nehézségek között első a *költség*. Az a két-három millió, melyet az új rendszer behozatala fölemésztene, szegényes közoktatási kiadásaink mellett más fontosabb reformokat léptethetne életbe, pl. a tanár-képzés megjavítását. A második nehézség az, hogy *középiskoláink nagyobb része nem állami*. Ha a felekezeti iskolákat nem kötelezzük az új rendszer behozatalára, ismét nem lesz egységes középiskola; ha kötelezzük, költséggel maguk nem győzvének, az államra szorulnak, s ez ismét csak kiadás; ők pedig a segílyt az egységes középiskolára fordítván, tanáraik szegényes fizetésén ezentúl még úgy sem javíthatnak, mint eddig. Harmadik baj az lesz, hogy az egységes középiskola *növelni fogja a jogászok számát*. Mindenki tanulja a latin nyelvet, mi által sokan olyanok is a jogi pályára lépnek, a kik a mostani reáliskolából más pályát választanának. Pedig már Széchenyi is kifakadt jogi túltengésünk ellen. Végül baj lesz *a tanárok, tankönyvek és segédeszközök hiánya*. Hol veszünk pl. francia nyelvi tanárokat. A végeredmény tehát az, hogy a gyümölcs még nincs megérve.

Az V. fejezet az egyesítésre törekvők egy nyomós argumentumát hozza fel és elemzi; s ez az, hogy *a jövődő mérnöknek középiskolai alalműveltsége ugyanaz legyen, a mely a jogászé*. Csakhogy ez az elv, szól a szerző, nagyon is elméleti. Ha két iskolából egy lesz, a műveltség, mint a minőt a mai iskolák adnak. Ha az új iskola alsó osztség, melyet az iskola ad, bármely szakra lépő ifjában ugyanaz lesz, de tárgyai fognak szétágazni, a pályaválasztás nehézsége újból előáll, ha pedig a felső osztályokban alkalmazják az elágazást, az összevont gymnasiális és reális műveltségnek oly sok tárgya kerül össze mindegyik ágon, hogy a tanulók nem lesznek képesek velük megbírkózni, vagy pedig egyes (akár reális, akár gymnasiális) tárgyak elmaradnak. De mindkét esetben azt az eredményt éri el az iskola, a melyet most kerülni akar: a készületlenséget. Az egyesítés védőinek az az elve, hogy a tárgyak ne terjedelmesen, hanem intenzívebben adassanak elő, csak tévedés. Mindkettő egyaránt időbe kerül; a régi latin és görög írók magyarázata ép úgy, mint a magyar stílus tanítása. És éppen az időt hol veszi hozzá az új rendszer?

A VI. fejezetben hivatkozik a szerző Európa két kulturális államára, melyeknek legkitünőbb középiskolái vannak: Franciaországra és Németországra. Franciaországban az 1889. évi augusztus havában tartott közép- és felső-iskolai congressus kimondotta, hogy a középiskolai oktatás többféle typusa létesítendő, s már 1891-ben a latin-görög iskola mellett a modern nyelvi középiskolát is felállították. Németországban

1890-ben a német császár elnöklete alatt tartott enquête elvül jelentette ki, hogy kétféle középiskola legyen: gymnasium és latin nélküli (reál és magasabb polgári). Mindez éppen ellentéte a mi törekvésünknek; s ezekkel szemben hiába hivatkoznak az egyesítés hívei más három államra: Svájcra, Svédországra és — Szerbiára!

A VII. fejezet magából az egységes középiskola szervezetéből kövacsol ellene fegyvert. A latin a II. osztályban kezdődik, tehát csak 7 évig tart, a német nyelv a III. osztályban lép fel, s az V. osztályban választhat a tanuló vagy francziát, vagy rajzot, vagy görög nyelvet. S ekkor nyitva áll előtte mindkét egyetem. — Ha a latinban, szól a szerző, eddig 8 év alatt sem tudunk kellő eredményt elérni, talán 7 év alatt majd elérjük! A francia óraszám a mai reáliskolában 24, s az egységes iskolában 16 lesz. Az eredmény itt világos. A görög nyelv és rajz egyenjogosítása pedig éppenséggel nem paedagogiai igazság. A rajz korántsem oly szellemképző, mint a görög világ ismerete, és a görög remekírók művei, s a gyöngye tanulók úgyis mind a rajzot fogják választani, mi által az érettségi bizonyítványnál megállapodott proletárok száma fog csak ijesztő módon növekedni.

A VIII. fejezet a sok tanterv-változtatás és egységesítés helyébe *tanügyi reformokat* sürget. Első reformálni, tökéletesíteni való tárgy: a tanár. A tanárok állása, tekintélye, jobb kiképzése teszi alapját a középiskolai tanítás eredményének. Ha ezek meglesznek, magától fog következni a tankönyvek javulása. Mennél tökéletesebben kell szervezni az iskolai főfelügyeletet, különösen megszorítván az igazgatói irodai munkát. Az iskolákat az egészség ápolására való tekintettel kell berendezni, mint Svédországban és Dániában; kellőleg felszerelni, hogy a tanulás könnyű és kellemes lehessen. Végül a *népiskolákat*, a honnan a középiskolák növendékei kikerülnek, emelni kell; hadd fejlesszék jobban a testet és lelket, kötelességérzést és a szellemi munka becsületét. S akkor nem kell egységes középiskola, nem kell tanterv: a tanár virágoztatja fel az iskolát.

A kellemesen megírt tanulmány jókora köveket hengerít az egységes középiskola útjába, s ha egészen meg nem akasztja is, bizonyára többet elhódít hívei közül. De e munka nemcsak ezért fontos; méltó az elolvasásra különben is, mert könnyed előadású, szellemes és sok anyagot nyújt a gondolkodásnak. (H. S.)

Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae, cura et impensis *Josephi Dankó* praepositi s. Martini de Posonio. (Budapest, 1893, a Franklin-Társulat nyomdájából, 8-r. I—XVI + 1—600 l.)

Míveltségünkről aligha tanúskodhatnak régibb történeti emlékek amaz egyházi énekekénél, melyeket hazai költők Magyarország védszentjeinek: Boldog-Asszonyoknak, sz. István és László királyoknak, sz. Imre hercegnek, sz. Márton, sz. Béla, sz. Gellért püspököknek, sz. Demeternek, aztán sz. Erzsébet és Margit hercegasszonyoknak, végre Remete

sz. Pálnak tiszteletére szerettek, és melynek eredete nem ritkán a XII. századba viendő vissza.

Mióta a nagy-szombati, 1630-ban tartott nemzeti zsinat a római liturgiát hozta nálunk is gyakorlatba, a magyar szertartásos könyvek mind inkább háttérbe szorultak, és a magyar génusz e gyöngyei, a középkori magyar énekek a feledékenységbe merültek; szerte széthordott liturgikus könyveinkkel együtt Európa összes könyvtáraiban réteges por fődte azokat.

Ellenben mindinkább fölvirágozott, főleg az ellenreformáció óta, az egyházi — hogy úgy mondjam — népköltészet, a keresztény hivek számára írt énekek, melyek *Ragyóczy* Péter egri, *Illyés* István és *Náray* György esztergami kanonokok, főleg *Kájoni* János csiki ferenczrendi szerzetes gyűjteményeiben fényesen tanúskodnak a magyar vallásos költészet virágzásáról, és mindenkoron drága ereklyéi maradnak a magyar irodalomtörténetnek. De élő emlékek ezeknek is kiveszett... *Advenere novi, veteres migrate coloni*: az újabb énekes könyvek kiszorították ez »ősdiakat,« noha nem mindig töltötték be méltóan helyöket.

Miután a tudós külföldön, Angol-, Francia-, Olasz- és Németországban kezdték kiadni a középkori himnuszokat, találkoztak nálunk is, kik a régi szertartásos könyvekre ügyet vetettek. *Horvát* István, *Döbrentey* Gábor, *Ipolyi* Arnold, *Szilády* Áron és mások tettek egyenmit, hogy e történelmi kincsek iránt legalább figyelmet keltsenek. A „Régi magyar költők tára“ nagyérdemű szerkesztője rég kifejezte azon ohajtását: Bár találkozni, ki hazai Breviariumaikból és Missalainkból a magyar szenteknek azokban rejlő latin himnuszait összeszedné. Irodalmunk történetének — úgymond — e feltörendő mezeje gondos figyelmet és munkát érdemelne.

De a nagy fáradságot és gondot igénylő, háladatlanul látszó munkára sokáig senki se vállalkozott. Ne is vegyük ezt zokon senkinek... Munchentől Gyula-Fehérvárig, Krakkótól Zágrábig harmincz-negyven könyvtárt felkutatni a végre, hogy az ott rejlő régi Agendák-, Cantionalék-, Diurnalék-, Gradualék, Horariumok-, Legendariumok-, Missalék- és Sacrariumokból néhány magyarországi, de elvégre is latin éneket összeszedjünk, melyek iránt jó, ha ötvenen érdeklődnek: éppen nem kecsegtető feladat.

Olyan ember kellett hozzá, mint *Dankó* József dr., a pozsonyi prépost, ki amellet, hogy szenvedélyes bibliografus és liturgista, nem retten vissza munkától, nem költségtől, ha arról van szó, hogy az egyházat és a magyar hazát szolgálja, kit nem rettent vissza a nehézség, de aczéloz.

És most előttünk fekszik műve oly gyönyörű kiállításban, mely nem csupán a szerző és kiadó kényes ízlésének, hanem a Franklin könyvnyomó társulatnak is megérdemlett dicséretére válik. Betű, papiros, nyomás és kötés a hazai ipar szárnyaló haladásáról tanuszkodik.

és megállja a versenyt a válogatott angol termékekkel, melyek mintájára készült.

Száznegyven lapot foglal el a bevezetés, melyben szerző a himnusz eredetéről, használatáról, a rigmusos magyar egyházi énekről, gyűjtőiről s e gyűjtemények használatáról behatóan és alaposan értekezik. Majd átmegy kütfőire; szakavatottan leírja azon ötvenöt kódeket, és másfélszáz részint ősnymtatványt, részint más könyvet, melyeket műve megírásánál használt.

E helyt Erdélynek is kijut, még pedig jó része a dicsőségből a már érintett Kájoni Jánosban, kinek tudományát, szorgalmát és zenei képzettségét, melylyel énekes könyvét szerkesztette, első sorba állítja szerző. E szerint János barát Nagy-Kájonban, 1629-ben született. Elvégezvén a középiskolákat, a szent-ferenczrendiek sz. Istvánról nevezett tartományába lépett, hol pappá szenteltetvén, a szépművészetek gyakorlatában mindeneket felülmúlt. Az egyházi zenét, az orgonát szakavatottan kezelvén, a Gergely-féle és népénekekben jártas lévén, templomi énekeket is szerzett. De egyebekben is igen hasznosan működött. Miután a csik-somlyói, az ellenséges betörések alatt lerombolt klostrot és iskolát helyre állítja; a mikházi templomot kezdetleges, esetlen alakjából Isten méltó házává átalakítja; ugyanekkor a szárhegyi egyház is neki köszönhető gondos kijavítását, és mind a három helyen orgonát építtete: 1675-ben mint a csik-somlyói zárda őre, 1681-től fogva főnöke volt foglalatos. E helyt nyomdát állíttatott a szentszék engedelmével, mely alól egyebek közt következő jeles műve is kikerült: *Cantionale catholicum. Régi és Új, Deák (222) és Magyar (511) áitatos Egyházi énekek, Dicseretek, Soltarok és Lytaniak; Kikkel a' Keresztyének Esztendő-által való Templomi Solemnitásokban szoktanak élni. Halottas Temetéskor való, és a négy utolsó dolgokról emlékeztető Enekekkel együtt. Most ujonnan nagy szorgalommal egybeszedettek, megjobbitattak, és a Keresztyének épületire, s lelki vigasztalásokra kibocsáttattak, a' szent Ferenc-Szerzetiben levő Kájoni, P. Frater János által. Superiorum permissu. A' Csiki Kalastromban. Nyomattatott Cassai András által, 1676-ban.*

Szerzőnk Kájoni gyűjteményét az összes magyar énekes könyvek közt minden tekintetben jelesnek, a legjelesebbnek tartja. Ujabb kiadást is ért az Karczfalvai báró *Mártonffy* Gergely, erdélyi püspök, esztergami sz. Istvánról nevezett prépost és főegyházi kanonok által, hanem már csak Kájoni halála után. Mert habár Kájoni egyszerű, tiszta életet élt, az agg korig nem vitte; élte ötvennyolczadik esztendőjében elhunyván, mint ezt sírírata ekképpen jelzi: *Custodiae Pater, Vicarius Apostolicus et Missionum Praefectus in Transsylvania, reaedificator Conventus Szárhegyensis, orationi deditus, sobrietatis cultor, doctor rudium et parculorum, vir denique in operibus pietatis infatigabilis, episcopatum a s. Sede apostolica sibi oblatum, humilitatis amans recu-*

savit. *Decessit post magnam in aduersis exhibitam patientiam in Szárhegy a. 1687. die. 23. Aprilis.* Hogy e nagyérdemű férfiút is türelmetlen irigyei eretnokséggel vádolták, mely rágalom alól azonban Cantionaléja kiadója Mártonffy püspök tisztára mosta, csak azért említjük, mert arra figyelmeztetnek, hogy a „történet az ismétlések nagy könyve.“

Visszatérve Dankó dr. alapvető művére: a 141. lapon kezdődik és terjed a 424. lapig a szoros eredményben vett Hymnarium, vagyis a szám szerint háromszázötven részint latin, részint magyar ének gyűjteménye, mely tárgyszerűen két részből áll. Az első rész címe: *Historiae rhythmicae, Antiphonae, Memoriae, Sequentiae Sanctorum Patronorum regni Hungariae.* A másodikiké: *Cantiones sacrae de tempore, festis et sanctis in ecclesiis Hungariae usu receptis secundum anni ordinem distributae.* E címek szerint bátran következtethetünk a tartalomra.

Nem lehet e helyt föladatunk, hogy műtörténeti és széptani tekintetből méltányoljuk ez értékes középkori maradványokat; említés nélkül azonban nem szabad hagynunk, hogy szerző sok utánjárással mind-egyik ének provenienciáját és történetét jegyzeteiben bőven kommentálja; valamint azt sem, hogy ezekből nemcsak a theologus és bibliografus, de a nyelvész és történetbúvár is sok szép és új okulást meríthet.

Ugyanez áll a mű két függelékére nézve, melyek egyike az esztergami egyház XIV. századi *Kalendarium*át necrologiai jegyzetekkel (pag. 429—461.) — másika egy szepesi *Ordináriust* tartalmaz a XV. századból (pag. 465—588.) Befejezi a művet a gondosan egybeállított énekmutató.

Dankó prépost úr e művét kétszáz számozott példányban nyomatta; könyvkereskedésbe nem kerül. Hanem a szerző-kiadó szerencséjének tartja, ha a hazai könyvtáraknak és műértőknek kedveskedhetik vele. (—r—l.)

W. Prellwitz: Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Neuhochochdeutschen Wörterverzeichnis. Göttingen, Vandenpoeck und Ruprecht 1891. XVI, 382 lap, 8 márka. Az indogermán nyelvnek etymologiai átkutatása Curtius György „Grundzüge der griechischen Etymologie“ című munkájának tizenhárom évvel ezelőtt megjelent ötödik kiadása óta nagy haladást tett. Az indogermán vocalismus beható tanulmányozása maga után vonta sok etymologiai magyarázatnak helyreigazítását, melynek sikeressége különösen annak a főképen német kútfők által szemmel tartott elvnek köszönhető, hogy etymologiai magyarázatoknál nem egyedül az értelemnek, hanem első sorban az alaknak azonossága bír döntő szereppel. Az indogermán nyelvekre vonatkozó eredményeket legújabbban Fick értékesítette legáltalánosabban az indogermán nyelvek összehasonlító szótárának negyedik kiadásban, és ugyanazt teljesíti a görögre nézve Prellwitz szótára, melynek megjelenése tehát jogosultsággal bír, mert

Curtius munkájának utolsó kiadásában is több olyan magyarázatot találunk, melynek helyessége többé meg nem védhető. Szerző rövid bevezetés után táblázatos kimutatásban adja az indogermán ősnyelv hangjait és ezeknek az egyes indogermán (ó-indiai, zend, görög, latin, kelta, német, lett és szláv) nyelvekben való kifejlődéseit. Azután következik a szótár, melyet egy német-görög tárgymutató fejez be. A szótár szerkesztésében dogmatikus eljárást követ, a mennyiben csak azokat az etymológiákat adja, melyek nézete szerint a leghelyesebbek, és nem terjeszkedik ki a szakirodalom felsorolására. Mivel Prellwitz munkájának első sorban az a feladata, hogy a nyelvtudomány eredményeit megismertesse a klasszikus nyelvek philologusaival, kik nem lehetnek mindnyájan abban a helyzetben, hogy a mai nagyterjedelmű nyelvészeti irodalmat egészen ismerjék: jobb lett volna a szerző által leghelyesebbnek tartott etymologiai magyarázatok mellé fölvenni a kevésbé helyeseket is, és ismertetni a szakirodalmat, úgy a mint Curtius teszi. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy Prellwitz munkája Curtius munkája mellett is hézagot pótol.

(—e—)

Különfélék.

Apáti Ferencz feddő éneke. Elmúlt száz esztendeje, hogy a magyar irodalom Révai kiadása óta *Apáti Ferencz feddő énekét* ismeri. E száz év elegendő volt arra, hogy e nevezetes „Cantilena“ minden nagyobb irodalomtörténeti kézikönyvbe bejusson; de korántsem volt elég arra, hogy minden egyes kifejezésének helyes magyarázatját adhassuk.

Különösen a következő helylyel nincsenek tisztában tudósaink:

Serényen futamnak tánczban az leányok,
Nyilván ott meglátjuk az ő jámborságit;
Szertelen ha leend az ő jámborságok,
Ott elhull pártájok.
Lepkék házatoktól messze ne lépjeteK,
Időnek javában tikakot ültösetetek:
Szemérem kapálni bölcsőt rengesétek,
Avval élélhettek.

Mindeddig a legkülönösebb értelmezés járta az utolsó két sort illetőleg. Úgy nézték tudósaink, mintha itt a zab-aratni, szálló-kapálni féle népies kitételrel volna dolguk s széltiben olvashattunk ilyen talpra esett magyarázatot: *Szemérem kapálni* bölcsőt rengesetek: avval élélhettek.

Pedig napnál világosabb, hogy itt a „szemérem“ szó, mint régi irodalmunkban annyi helyen, „szégyen“ értelemben áll. Azaz: szégyen (nőknek) kapálni (menni, tehát:) bölcsőt rengessenek: avval élélhetnek.

Az utolsó strófa interpunctiója tehát következőkép alakul:

Lepkék! házatoktól messze ne lépjetek:
 Időnek javában tikakot ültösetek!
 Szemérem kapálni, bölcsőt rengesetek:
 Avval élhettek.

.... Igy magyarázta Apáti e szokatlannak tetsző helyét *Imre Sándor* ezelőtt tiz évvel a kolozsvári tudomány-egyetemen.

Kanyaró Ferencz.

Bethlen Gábor diadal-éneke. A *Régi Magyar Vitézi Énekek* I. kötetében (110—117. l.) egy figyelemre méltó éneket találunk „Bethlen Gábor diadal-éneke“ czímmel, melynek szereztetését Thaly 1618—1629. közé teszi. A hozzá adott jegyzetekben következő felvilágosítással szolgál közölt énekéről.

„Ez emelkedett szellemmel s valódi lelki buzgósággal írt ének, mely eredetileg Kazay Jánosnak XVII-ik századi írott könyvében Komárommegyében Kömlődön t. Sárközy József úr birtokában létezik — egyebek közt arról is tanuságot tesz, hogy fejedelmi szerzője énekek írásával gyakran foglalkozhatott, mivel versidomai az akkori időkhöz képest meglehetősen szabatosak, s kora költőinek műveivel — kivéve tán az egy Balassa Bálintéit — versműtani tekintetben is kiállják a versenyt“ (Vit. Ének. I. 117.)

Ugyancsak Thalytól azt is megtudjuk, hogy ez éneknek a Kazay példányában eredeti czíme ez volt: Bethlehem Gábornak hálaadó éneke melyet írt az ő ellenségén vött győzödelme után.“

Vélekedésünk szerint Kazay János ez értesítése nyilván való tévedésen alapszik, mert e diadalének nem a Bethlen Gábor diadaléneke, hanem a — Márton Örszébété.

Meggyőzőn bizonyítják ezt a versfők betűi, melyek a XVII. sz. szokása szerint következőkép vallanak az ének igaz szerzőjére: *Amrton Örsébété*, azaz *Márton Örszébété*.

A név két első betűjének fölcserelése nem szól állításunk ellen. Gyakori ez a XVII. sz.-ból ránk maradt költeményekben. Legújabbán Erdélyi Pál közöl az „*Egyetemes Philologiai Közöny*“—ben egy szép éneket, melynek versfőiben a szerző neve szintén ily formán van kitéve: *Lsakaije* azaz *Laskaijé*. (184—185. l.)

A „Bethlen Gábor diadaléneké“—ben különben egy szó sincs semminémű ellenségén vett diadalról. Az ének szerzője hálát ad istennek irgalmasságáért, melylyel hozzá „mind ez ideig igen buzgó s meleg volt“:

Gyermekségemnek noha bűnei,
 Ifjúságomnak éktelensége
 Ezt nem érdemlették meg 3. vsz.

A 11-ik versszak így hangzik:

Boldogok éppen
A kik igédben
Valóban gyönyörködnek;
Nékem is adjad,
Hogy csak te róllad
Éneklésem légyenek!

Szent törvényedre,
Rendelésedre,
Hagyományidra,
Nagy csudáidra
Én szemeim nézzenek!

Ismeretes dolog, hogy már Mélius mennyire kikel a hagyományok ellen. Az itt tisztelve emlegetett „nagy csudáknak“ sem volt valami nagy tisztelője. Már most akár igaz kálvinista volt Bethlen, akár „atheus“, mint ellenségei hirdették, a fennebbi soroknak sehogy sem lehetett szerzője.

Hanem igen is szerzője volt Márton Erzsébet, a ki — mint a nők rendesen — a dogmákat és kánonokat nem vette valami szigorúan. Hogy katolikus lett volna, a hagyományok és csudák tisztelése mellett is, azért nem merjük állítani, mert kath. nő léteére énekében a Szűz Máriáról bizonyára nem feledkezett volna meg.

Kanyaró Ferencz.

Egyetemek reductiója Olaszországban. Olaszország harmincz millió lakosának huszonegy egyeteme van, holott Németország ötven millió lakosának van szintén huszonegy egyeteme. Hogy az olaszok túlságosan bővében vannak az universitasoknak, kitetszik abból is, hogy Urbino egyetemén csak 63 tanuló van 23 tanárral szemben, Camerinóban csak 93, Ferrarában csak 68, s Perugiában csak 181 a tanulók száma. Ily körülmények közt körülbelől minden 2—4 tanulóra esik egy tanár, ami egy kissé költséges berendezés. A tanulók nagyobb számmal Nápoly, Turin, Róma, Padua és Bologna egyetemeire mennek. A közoktatási miniszter Signor Martini indíttatva érezte magát, hogy a tengődő egyetemek kimúlását elégségtse, s egy törvényjavaslatot terjesztett az olasz parlament elé, hogy az államfelügyelete alatt álló tizenhét egyetem közül hatot szüntessenek meg, t. i. Modena, Messina, Parma, Siena, Macerata és Sassari egyetemét. A többi tizenegy egyetemen (Nápoly, Turin, Róma, Padua, Bologna, Palermo, Pavia, Genua, Pisa, Catania és Cagliari) összesen 15,823-ra megy a tanulók száma, holott az eltörölendő hat egyetemnek mindössze csak 1,515 hallgatója van. (Megjegyzendő, hogy a német 21 egyetem népessége 27,555, tehát majdnem 12 ezerrel több, mint az olaszországiaké). Még kevesebb tanulója van a négy magán egyetemnek, t. i. 438. Azt reméli a kormány, hogyha a fentnevezet hat egyetemet az élők sorából kitörlik, a genuai, pisai, cataniai és cagliari egyetemek jelenleg csekély népessége emelkedni fog. *(ft.)*

A főiskolák demokratikus ligája (La ligue démocratique des Écoles) czímmel Párisban az akadémiai tanulók mult ápril hóban egyesületet alakítottak, melynek alapszabályaiból a következőket emeljük ki:

1. cikk. Az iskolák democrat ligájának tárgya a köztársaság védelme és eléláladása. Székhelye Páris.

2. cikk. Szándéka védelmezni és kiterjeszteni 1. a tudományos semlegesség (neutralité) elvét; 2. a laikusság és ingyenesség elvét a közoktatás minden ágazatában és minden fokán.

3. cikk. Célja általában tanulmányozni a socialis kérdéseket 1. az adók reformját; 2. a nagy közszolgálati munkák (hitel, bányászat, közlekedés) szervezését; 3. a családjogi és birtokjogi törvények reformját.

4. cikk. A Liga javaslatba hozza tagjainak a politikai és államgazdasági problémák tudományos kutatásának módszerét.

5. cikk. A Liga tanulmányi és propagandát csináló társaság. Maga tartózkodik részt venni a választási és pártpolitikai küzdelmekben és tagjainak meghagyja teljes cselekvésszabadságát.

7. cikk. A Liga, a solidaritas szellemében, ápolja a testületi és egyéni összeköttetést mindazokkal a társulatokkal, melyek az övével azonos célúak.

13. cikk. A Liga jelleme teljesen laikus. Tagjai nem tartoznak semminemű felekezeti társulathoz.

A tagsági fölvétel föltételei, hogy valaki legyen jelenleg beírva vagy volt legyen beíratkozva egy állami facultásba; hogy ajánlja két tag, kiknek ajánlatára a választmány elfogadja; s végre, hogy fizessen 10 frank tagsági díjat.

Két dolog tűnik fel az alapszabályok és a szövetség létrejöttének indokolásában. Az első egy philosophiai szinezetű hitvallás, mely így szól: „Mí kizáróan a tudományos szellemnek és módszernek akarunk hódolni. Körénk fognak sorakozni, a kik el vannak szánva bátran védelmezni velünk a laikus állam hatalmi érdekeit, s eszmékben és erkölcsökben érvényre juttatni az ész és a tudomány jogait.“ Másik feltűnő pont annak a hangsúlyozása, hogy leendő tanulmányaikban előszere-tettel foglalkoznak a társadalmi kérdésekkel és a közgazdasági reformokkal. Odáig mennek, hogy vitatárgyává teszik (a miről nem is tudjuk, hogy mit akar mondani) „a család és a tulajdon constitutív törvényeit.“

A szövetség alapszabályai — a mi a philosophiát és a politikát illeti — egy kissé türelmetlenek és túlzók, mert szép dolog a társadalmi kérdéseket tudományos módszerrel megoldani, csak egy kis illuzió van benne, ha azt hiszik, hogy a positiv tudomány egymagában meg bírja ezeket a problémákat oldani, s hogy a világot ki lehet békíteni a felebaráti szeretet nélkül. Másfelől azonban előnyös dolog a socialis-tikus mysteriumokba a Descartes-féle kritikai szellem fényét vinni anynyival inkább, mert ennek az apostolai a socialismust valóságos nebánst virággá tették, s a fanatismust mélyen beleoltották.

Az alapszabályok utolsó (13.) cikkéhez is szó fér, mert az a tétel, hogy „a liga teljesen laikus jellemű, s tagjai semmiféle feleke-

zeti társulathoz nem sorozhatók⁴ — olyan excommunicatio-félét foglal magában. Vajjon az istenben való hit nem lesz-e motívum valakinek a kiküszöbölésére? — Aztán a socialis kérdések tanulmányozása közben igen könnyen ráléphetnek a fiatal adeptusok a lármás politika útjára. Egyik-másik politikai párt eszközül használhatja a ligát céljaira, mert hiszen az alapszabályok is hirdetik, hogy fentartják a solidaritást az oly társulatokkal, melyek hasonló célzt tűztek ki. Úgy tetszik, hogy ez az áradék idejekorán hanyatlás lépesőjére fogja juttatni az új ligát.

(fl.)

Repertorium.

a) Könyvek.

Arany János: A magyar nemzeti verselésről. Budapest, 1893. k. 8° 64 l (Ráth Mór iskolai kiadványai, I.)

Asbóth János: Kell-e nekünk vallás-háború? Budapest, 1893. 8° 67 l.

Bodnár Zsigmond: A magyar irodalom története. II. köt. Budapest, 1893. 8° 516 l.

Bacher Vilmos dr.: Századunk első feléből. Budapest, 1893. 8° 47 l.

Congrua ügye, a lelkészi és püspöki kar. Eger, 1893. n. 8° 111 l.

Csorba Ferenc: A kath. országos autonomiáról. Budapest, 1893. 8° 32 l.

Czímjegyzéke, a győri püspöki papnevelő intézeti könyvtárának. Összeállította Zalka László. Győr, 1893. 8° VIII, 950 l.

Havass Rezső: Bibliotheca Geographica Hungarica. Magyar Földrajzi Könyvtár. Budapest, 1893. 8° XXVII, 532 l.

Historikus: A magyar klérus törekvései a multban és e jelenben. Budapest, 1893. 8° 80 l.

Homeros Odysseája. Eredeti versmértékben ford. Kempf József. Budapest, 1893. 8° XXXII, 270 l.

Ipolyi Arnold beszédei. Új kiadás. Budapest, 1893. 8° 96 l. (Családi Könyvtár.)

Kiss Károly: Töredékek Nagy-Igmánd és vidéke multjából. Budapest, 1893. k. 8° 116 l.

Kostenszky Géza dr.: Nemzeti politika a felvidéken. Budapest, 1893. 8° 95 l.

Kudora Károly: Könyvtártan. 3 ábrával és 1 címképpel. Budapest, 1893. 8° XIX, 208 l.

Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. III. köt. Sz. Zs. Szómutató. Budapest, 4° 1316 és 290 ll.

Mantegazza Pál: A házasság művészete. Székesfehérvár, 1893. k. 8° 256 l.

Márki Sándor: Péró lázadása. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1893. 8° 96 l. (A M. T.-Akadémia Történettud. Értekezései. XV. k. 11. sz.)

Mi hát a polgári házasság? Felvilágosító szavak a magyar néphez. Budapest, 1893. 8° 32 l.

Mika Sándor: Weiss Mihály 1569—1612. Első füzet. Budapest, 1893. n. 8° 1—128 l. (Magyar történeti életrajzok.)

Sincerus. A véres kard. Harc a kath. egyház ellen. Budapest, 1893. 8° 21 l.
Strausz Adolf és Dugovich Imre: Bolgár nyelvtan. Budapest. 1893. 8° VIII, 161 l.

Szinnyei József: Magyar Írók Élete és Munkái. II. köt. (Caban-Exner.) Budapest, 1893. n. 8° 1474 hasáb.

Szomaházy István: Az újság. Képekkel. Budapest, 1893. 8° 182 l.

Theologiai Ismeretek Tára. Szerkeszti: Z o v á n y i J e n ő. I. füzet. Kolozsvártt, 1893. lex. 8° 80 l.

Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. II. osztály: Írók, Török történetírók. Ford. és jegyzetekkel kísérte Thury József. I. köt. Budapest 1893. 8° VIII, 433 l.

Vadona János: Az öt világrészből. Budapest, 1893. n. 8° 900 l.

Végh Kálmán: A holtak iránti kegyelet hajdan és most. Budapest, 1892. 8° 129 l.

Zay Miklós: Croatiae res. (Zágrábi levelek.) Budapest, 1893. 8° 32 l.

b) *Folyóiratok.*

Akadémiai Értesítő 4 füzet. Aprilis. Rákosi Jenő: Jelentés az 1829. évi Teleki-pályázatról. Szász Károly: Jelentés az 1892. évi Farkas-Raskó pályázatról. Márki Sándor: Péro lázadása. Óváry Lipót: A magyar Anjouk eredete. Bunyitay Vincze: A gyulafehérvári székesegyház újabb részei és egy magyar humanista. Petz Gedeon: Az indogermán hangtan jelen állásáról. Munkácsi Bernát: A vogulok ősvallása. Tagányi Károly: A Besztercei szójegyzék műveltség-történeti jelentősége. Kúnos Ignác: Ada Kálé és népe. *Folyóiratok szemléje.*

Athaeneum II. évf. 1. szá m. Beljak B. Oál: Figyelem és akarat. Dr. Lechner László: Az erkölcsi érzelmekről. Dr. Ferdinandy Géza: A koronázás és közjogi jelentősége. Palágyi Menyhért *Psychologiai tanulmányai*. I. közl. Dr. Buday József: Vázlatok a positivismus történelméből. Pomponius Real unio vagy Personal-Unio. Irodalom.

Budapesti Szemle. Aprilis. Marczali Henrik: A társadalmi eszmények történelmi fejlődése. Zichy Antal: Gróf Széchenyi István irodalmi munkásságáról. Kúnos Ignác: Ada Kálé és népe. Kaza Győző: Adalék Fábian Gábor Ossian fordításához. Értesítő.

Egyetemes Philologiai Közöny. Aprilis. Gärtner Henrik: Diderot és a polgári dráma. Incze Béni: Nomin. cum inf. és accus. inf. Thukydidesnél (vége). Ernyei István: Simai Kristóf Gyapai Mártonjának eredetije. Posder Károly: Az ember jelentősége a természetes vallás fejlődésében. Lázár Béla: A német Fortunatus drámák. Hazai irodalom Philologiai program értekezések. Vegyesek. Könyvészet.

Hadtörténelmi közlemények. I. füzet (február). Pauler Gyula: A sajmézei csata. Czimer Károly: Temesvár megvétele 1551—52. Dr. Komáromy András: Levelek és akták az 1607—8-iki hajdulázadás történetéhez. Dr. Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. Andorka R.: A magyar nemesi fölkelés harcbalépése II. Frigyes ellen 1744-ben. Rónai Horváth Jenő: Pozsony és a Dunavonal. Hadtörténelmi apróságok (Kanizsa 1664.

évi ostromának felhagyásáról. Az Andrászi ezred zászlószentelési ünnepére kiadott instrukció; Adalékok Székesfehérvár elfoglalásához 1602-ben. Haditörvényesszéki ítélet az Esztergomot 1605-ben áruló módon átadott császári tisztek és legénység fölött; A francia fekete sereg; A sarkantyú történetéhez; Kísérlet a hadipénztár megmentésére). Hadtörténeti irodalom és Okmánytár.

Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. I. füzet. Dr. Váczy János: Kazinczy megyei tisztsége. Bayer József: Színházi élet báró Wesselényi társulatánál. Hegedüs István: Görög históriás ének Mihály vajdáról. Ráskay Gáspár és Francisója (Mutatvány). Ihász névtelene (Kiegészítés). Adattár (Az újszigeti nyomda. Sylvester és új-testamentoma. Ahádi Benedek. Szegedi Lajos (Sylvestertől 8. Abáditól 1 levél néh. Szalay József másolatai után). B. T.: Szondi két apródja. Bécsi könyvnyomtató levele 1562-ből. Magyar könyvnyomtató levele 1614-ből. Egy leveles nyomtatvány 1624-ből. Marussi András. Czeglédi István életéhez. B. Köleséri Sámuel levele 1683-ból. Ráday Pál följegyzései. Magyar vonatkozású kéziratok a poseni levéltárban. Kazinczy ismeretlen levele Rummyhoz 1812-ből. Eredeti drámák szinlapja a múlt századból. Ismertetések, bírálatok. Vegyes följegyzések. Különfélék. Irodalomtörténeti repertorium.

Közigazgatási és Közgazgatási Szemle. Márczius. Lukács Béla keresk. miniszter: Felhívás a közönséghez a milleniumi kiállítás tárgyában. Dr. Vargha Gyula: A magyar nyelv hódítása az utóbbi évtized alatt. Heves Miksa: Szakoktatásunk reformjáról. Acsády Ignác: A magyar közigazgatás történetéhez. Irodalmi Szemle. Könyvszemle.

Magyar Nyelvőr. Április. Szómagyarázatok: (Szarvas Gábor. Kantair. Csaba íre.) Schneider M. Vazul: A szenvedő igealakokkal való mondatszerkesztésről. Veres Ignác: A magyar segédigék. Szinnyi József: A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. Helyreigazítások. Magyarázatok. (Ásbóth Oszkár: Galiba. Csapódi István: Szotyog. Rigli-Sifli. Csengeri János: Sürr-forr Szarvas Gábor: Uj vendég. Tesz. Tökéll.) Kérdések és feleletek. (1. Helyes-e ez a szórend: nem átment. 2. Van különbség a mű és munka közt? 3. Melyik szabályosabb: hozzá v. hozzá? 4. Vegyeskereskedése v. kereskedésök?) Nyílt levél a Magyar Nyelvőr szerkesztőjéhez. Népnyelv hagyományok (Fejér Adorján: Tájsszó).

Magyar-Zsidó Szemle. Január. Dr. Schwarz Adolf: Az első halakhikus kontroversia. Dr. Krausz Sámuel: Magyarországi régiségek a Talmudban. Dr. Bach Vilmos: Századunk első feléből. Dr. Pollák Miksa: A zsidók legrégebb nyomai Ausztriában Bécsújhelyen. Irodalom: Dr. Blau Lajos A szentírás és zsidó tudomány irodalma 1892-ben. Kútfők. Vegyes. Február. Dr. Krausz Sámuel: Magyarországi régiségek a Talmudban. Dr. Bacher Vilmos: Századunk első feléből. Irodalom: Dr. Blau Lajos: A zsidó biblia exegézis és a héber nyelvtudomány története. Kútfők. Vegyes. Márczius. Dr. Beck Mór: Ezra Ha Szóférol. Dr. Diamant Gyula: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon. Tresch Ármin: Jákob és Mózes áldása Onkelosban. Dr. Krausz Sámuel: Magyarországi régiségek a Talmudban. Dr. Grünhut Lázár: Egyet-mást Ahasvérusról Ezra könyvében. Dr. Bernstein Béla: A héber accentuáció történetéhez. Kútfők. Vegyes. Április. Dr. Blau Lajos: A Szifré szövegéhez és magyarázatához. Dr. Pollák

Miksa: A zsidók legrégebbi nyomai Ausztriában és Bécsujhelyen. Irodalom. Dr. Grünhut Lázár: A pénzverések.

Protestáns Szemle. 1893. I. füzet. Várnai Sándor: Adalékok az elkeresztelési vita megvilágításához. Rácz Kálmán: Fáy András, mint protestáns. Pukánszky Béla: A profetizmus lényege és jelentősége. Szlávik Mátyás. Képek Pázmány és elleneinek polemiájából. Csiky Lajos: Belmissiói levelek. Györffy József: A tállyai ref. egyház templomfoglalási pöréből. Könyvismertetés. Irodalmi szemle. II. füzet. Bartha Béla: A placetum. Rácz Kálmán: Fáy András, mint protestáns. Zoványi Jenő: Derecskei Ambrus. Thury Etele; Hodosi Sámuel. Rácz Lajos: Renan Ernő. Kármán Pál: Nehány adat a protestáns pátens történetéhez. Kenessey Béla: Az ótestamentum társadalmi eszméi és intézményei. Csiky Lajos: Belmissiói levelek. Könyvismertetés. Irodalmi szemle.

Századok. Április. Márki Sándor: Haan Lajos emlékezete. Tagányi Károly: A besztercei szöszedet kulturtörténeti jelentősége. Király Pál: A rómaiak aranybányászata Dárcziában. (Befej. közl.) Dr. Wertner Mór: A Logau-féle családi krónikából. Történet. Irodalom. Tárca. Hiratalos rovat.

Turul, 1893. I. füzet. Fraknoi Vilmos: Genealogiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból. Mika Sándor: Erdélyi hadi zászlók 1601-ből (2 színes tábla melléklettel). Dr. Komáromy András: A borsodi és ugeosai Szirmaiak. (I. közlemény.) Kiss Bálint: Erdély régi családjai. Az enyingi Török család. Török Sándor: Az oroszlanosi Török család nemzedékrendje. Vegyes. (Thaly Kálmán: További pótlékok a Rákóczi-ház nemzedékrendjéhez; Széll Farkas: A gr. Szapári család nemzedékrendjéhez; Bárczay Oszkár: A nehécsi és laskodi Báncsy család címere és Rákóczi Ferenczné-Csanádi Nagy Mihályi Anna leszármazása. Dr. Karácsonyi János: A főuri Paksy család eredete. Salamon Vincze: Hlapcek voltak-e az Alapyak?) Tárca: A magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság ülése. Szakirodalom.

Összeállította: GYALUI FARKAS.